



Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/35, p. 295-322

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12643>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

This article was checked by iThenticate.

ÇEVRE OLGUSU BAĞLAMINDA EVRENSEL DİNLER, FELSEFİ SİSTEMLER VE KİMİ İDEOLOJİLERİN ÇEVRE TELAKKİLERİ ÜZERİNE*

*Mustafa KAYHAN***

ÖZET

Bu çalışmada genel olarak çevre olgusu üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu olgunun ne zamandan beri var olduğu ve bir bilim dalı olarak insanlığın gündemine ne zaman girdiği de irdelenmiştir. Bu bağlamda çevre denildiğinde neyin kastedildiği, içeriğinin ne olduğu ve neleri kapsadığı üzerinde durulmuştur. Çevreyle ilgili terimler ve onu oluşturan unsurlar dikkatlice incelenmiştir. Çevre türlerinden söz edildikten sonra çevre biliminin doğuşu ve gelişmesi gibi konulara da temas edilmiştir. Daha sonra ekoloji, derin ekoloji ve çevre sorunları irdelenmiştir. Bu bilgilerin üzerine günümüzdeki bazı meselelerin hangi düzeyde olduğu ve nereden kaynaklandığı beyan edilmiştir. Kısmen de olsa bazı ayet ve hadislere de müracaat edilmiştir.

Bu makalede ayrıca çevre olgusunun bağlı olması ve bir bütünlük teşkil etmesi adına büyük dinler ile bazı felsefi düşünce ve ideolojilerde çevre kavramının nasıl ele alındığına temas edilmiştir. Burada büyük dinler ile İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik, Budizm, Taoizm, Hinduizm ve eski Türk inancı kastedilmiştir. Kur'an'ın verdiği bilgiler ile Hz. Peygamberin sünnet ekolojisine dair uygulamalardan söz edilmiştir. Bazı felsefi düşüncelerin çevre meselesini nasıl değerlendirdiklerine temas edildikten sonra Darwinizm, Evolüsyonizm, Fiksizm, Finalizm, Kreasyonizm gibi ideolojilerin çevre anlayışları ve ekolojiye yaklaşımları değerlendirilmiştir. Böylelikle çevre olgusu, bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeye tabi tutulmuş ve yaşadığımız dünyada oluşan çevre sorunlarının teolojik, ideolojik, politik ve felsefi temelleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İnsanın olduğu her yerde bir çevrenin bulunduğu öncülünden hareketle bu çalışmada, çevrede oluşan olumlu veya olumsuz etkiler veya tepkiler dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplum bilimi, Çevre, Ekoloji, Din, Felsefe, İdeoloji

* Bu makale, yazarın “Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre İnsan İlişkisi” adlı doktora tezinin birinci bölümünün 10-38'inci sayfaları arasındaki “Çevre” konusunun yeniden gözden geçirilmiş, düzenlenmiş halinden oluşturulmuştur ve USOS 2017 İspanya'da sözlü tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, el-mek: m61kayhan@hotmail.com

**OVER ENVIRONMENTAL UNDERSTANDINGS OF UNIVERSAL
RELIGIONS, PHILOSOPHY SYSTEMS AND SOME IDEOLOGIES
IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL CASE**

ABSTRACT

It generally was focused on the environment in this study. In addition to this, it has been examined how long this phenomenon has existed in the study and when it entered the agenda of humanity as a science fiction. In this context, it focused on and over what is meant by the environment, what is its content and what it covers. It was investigated carefully the surrounding terms related to environment and the elements that make up it. After talking about the types of environment, it was contacted and touched upon to topics such as the birth and development of environmental science. After then it was examined the ecology, the deep ecology and the environmental problems. Upon and over this information, it is declared at what level of some of today's affairs and where they originated. In some cases, it has also been applied the some verses and hadiths.

Also in this article, in the name of being connected to the environment and constituting an integrity, it was contacted and touched on how to handle the environmental cause in big religions and some philosophical thoughts and ideologies. Here, it is meant with great religions the Islam, Christianity, Judaism, Buddhism, Taoism, Hinduism and ancient Turkish belief. It has been mentioned the information given by the Qoran and some applications on the ecology of the Excellency Prophet's Sunnah. After it was contacted how some philosophical considerations assessed the environmental issue, it was evaluated environmental considerations and ecological approaches of ideologies such as darwinism, evolutionism, fixism, finalism, and creationism have been evaluated. Thus, the environmental phenomenon has been evaluated from a holistic point of view and it was studied to uncover the theological, ideological, political and philosophical foundations of environmental problems in the world we live in. In this work, from the premise that there is an environment everywhere people are, it has been expressed the positive or negative effects and reactions that formed in the environment.

STRUCTURED ABSTRACT

This work was devoted to the great religions, philosophies and ideologies born and developed on the earth. And great religions, philosophies and ideologies have been touched by their perception of the environment. In this case, the following questions were searched for answers. At the point where problems arise in the course of time, big religions, philosophers and ideologues are explained how guilty they are. Because our world has not become like this while standing still. On the contrary, our world has become the result of the negativities that man made. In this work, some conclusions have been reached about great religions, philosophical considerations, and ideology's perception of the environment. Because here the general circumstance is discussed with

all details. The issue has also been examined in the context of religions. These results are summarized in four articles.

Firstly, in the general sense, the environmental phenomenon has entered the agenda of mankind in the 20th century. Because our universe has given rise to dangerous signals on an international scale as a result of human behavior in this century. Because this issue came to the agenda of humanity again in the same century as science. This does not indicate that environmental problems have not existed in the past centuries. Because environmental problems in the past centuries have come to the fore either at the local level or in a locally narrow area. It has been mentioned of the Nuf fugue and the flood of Arim in the Qoran or other holy books. Again, some societies, countries, property, possessions, animals and their surroundings, which did not believe in the embassies that came to them in the Qur'an and other sacred books, were themselves destroyed. Some societies, countries, goods, materials, animals and their surroundings, which do not believe in the embassies that came to them in the Qur'an and other sacred books, were themselves destroyed. These are all called environmental disasters. It is doubtful that these disasters will grow even more. Because the news of disaster from all over the world strengthens this conviction.

Secondly, large religions have a respectful attitude towards the environment. The religions were later falsified by human hands. For this reason, their positive attitudes and rhetoric about their environment have also deteriorated over time. In this sense, only the Islamic religion has not broken the purity. That is why Islam, both theoretically and practically, has been able to protect its actions and discourses. In the religions of Judaism and Christianity, there is also some sense of sensitivity to the environment. However, today's situation has shown that they are not in positive action and discourse in terms of the environment. Especially Christianity and the church have played a dominant role in the negative aspect of man's natural view. Therefore, Christianity and the church have been criticized by ecologists. In addition, both Christians and Jews have done much damage to the environment and the ecosystem with the wars they have made on earth. Apart from divine religions, religions that have been established by mankind and won a universal identity have been mentioned. Among them, it is stated that the most related to the environment is Buddhism. It is even expressed that this religion is essentially an ecological religion or a religious ecology. But when they see Arakanic Muslims, these Buddhist priests, who are sensitive to the environment, come to the minds of neither respect nor respect for human beings. In this respect, there are lots of exaggerations and deceptions in the statements about this religion and others.

Thirdly, philosophical considerations have indicated that there are those who are sensitive to the environment. Some of them think very well about the environment, and they can easily be seen in their works. Some of the philosophical considerations seemed to favor the environment and the ecosystem in the opinions they expressed and the opinions they expressed. In the early ages philosophy, nature has always been approached with great respect. In medieval philosophies, religious subjects are explained in terms of philosophy. So they have a very consistent attitude towards ecosystem and environment. But the

Turkish Studies

philosophy of enlightenment and the Cartesian understanding that developed along with it, have upset the whole philosophical system. From now on, philosophy in this age has found itself in a war of nature. This has not been a good development for both the world and humanity. Today's environmental crises basically emanated from the misconception of the philosophy of enlightenment about the universe and beings. But humanity has not even understood it yet.

Fourthly, ideologies have been partly positive and partially negative actions and discourses against environmental phenomena. Among them, there were also ideologies that gave the most damage to the environment and the ecosystem. On the other hand, there have been ideologies that advocate being in unity and unity with the environment and with the ecosystem with their actions and attitudes. This world has been overwhelmed by the tyrants who burn their countries and nature for the sake of their ideologies. On this front, too, the struggle for understanding the use of nature habitually and seeing it as an escort of God is entirely ongoing. Some ideologues have been able to produce ideas and ideas that could transform the world into hell. The world has suffered so much from such insolent and irresponsible attitudes, and it will probably draw even more after that. Some ideologies have been able to advocate attitudes and opinions that are respectful to the universe and to nature and to each other.

It generally was focused on the environment in this study. In addition to this, it has been examined how long this phenomenon has existed in the study and when it entered the agenda of humanity as a science fiction. In this context, it focused on and over what is meant by the environment, what is its content and what it covers. It was investigated carefully the surrounding terms related to environment and the elements that make up it. After talking about the types of environment, it was contacted and touched upon to topics such as the birth and development of environmental science. After then it was examined the ecology, the deep ecology and the environmental problems. Upon and over this information, it is declared at what level of some of today's affairs and where they originated. In some cases, it has also been applied the some verses and hadiths.

Also in this article, in the name of being connected to the environment and constituting an integrity, it was contacted and touched on how to handle the environmental cause in big religions and some philosophical thoughts and ideologies. Here, it is meant with great religions the Islam, Christianity, Judaism, Buddhism, Taoism, Hinduism and ancient Turkish belief. It has been mentioned the information given by the Qoran and some applications on the ecology of the Excellency Prophet's Sunnah. After it was contacted how some philosophical considerations assessed the environmental issue, it was evaluated environmental considerations and ecological approaches of ideologies such as darwinism, evolutionism, fixism, finalism, and creationism have been evaluated. Thus, the environmental phenomenon has been evaluated from a holistic point of view and it was studied to uncover the theological, ideological, political and philosophical foundations of environmental problems in the world we live in. In this work, from the premise that there is an environment everywhere people are, it has been

Turkish Studies

expressed the positive or negative effects and reactions that formed in the environment.

Keywords: Social science, Environment, Ecology, Religious, Philosophy, Ideology

1. Çevre Olgusu

Ciddi bir araştırmada, incelenen konunun iyi tetkik edilmesi gerekir. Bu çalışmada genel anlamda çevre olgusuyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu bağlamda fazla detaya inmeden, gerekli olanları da hariç tutmadan çevre fenomeninin genel seyri, çeşitleri ve problemleri tetkik edilmiştir. Çevre olgusu, insanın yeryüzünde var oluşu ve onun, orada yerleşmesinden beri devam eden bir olaydır. Çevre olgusunun bir bilim dalı hâlinde değerlendirilmesi ise 20'nci yüzyılda olmuştur. Buna karşın uzmanlar, ekolojinin konusunun bir hayli geniş olduğunu ve birçok yan disiplinle alakalı görüldüğünü beyan etmişlerdir.

1.1. Çevrenin tanımı, kapsamı ve ilgili terimler

Çevre sözcüğü sözlükte “herhangi bir şeyin etrafındaki yakın varlıkları” ifade etmek için kullanılmıştır. Bu sözcük, Türkçede civar sözcüğüyle eş anlamlı” (Doğan, 1996, s. 223) olarak istimal edilmiştir. Kelime Arapçada bîe, İngilizcede environment sözcükleriyle karşılanmıştır. Çevre terimi, ekologlar tarafından farklı şekillerde tanımlanır. Çevre bilimciler, genel anlamda çevre terimini “insanın tüm sosyolojik, biyolojik, fiziksel ve kimyasal faaliyetlerini sürdürdüğü ortam” (Çepel, 1982, s.258; Görmez, 1993, s.7) olarak tanımlarlar. Buna karşı çeşitli sözlüklerde çevre terime, “bir organizmanın yaşamasını ve gelişmesini etkileyen tüm dış şartlar ve faktörler toplamı” (Çepel, 1982, s.258) anlamı uygun görülmüştür. Bir tanıma göre, “hayatın gelişmesine tesir eden tabii, içtimaî ve kültürel dış koşulların bütününe” (Akıncı, 1996, s.26. Karş. Bayrakdar, 1992, s.15; Ünlü, 1991, s.3) çevre denilmiştir. Bu genel tanımlamaya ek olarak çevre, pek çok bilim dalında değişik anlamlarda alınmış ve çoğu kez varlıkların yetişme ortamı (Çepel, 1982, s.258; Akıncı, 1996, s.26) ile eş anlamda kullanılmıştır.

Ekologların çevre terimine yaptıkları tanım, diğerlerine nazaran daha fazla önemsenmiştir. Çünkü bu bilim dalında uzmanlaşanların aslında ekologlar olduğu açıklanmıştır. Bir ekolog çevreyi, “canlı varlıkların, hayatî bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekân birimlerine, o canlının veya canlılar topluluğunun yaşam ortamı” (Görmez, 1997, s.10; Çepel, 1982, s.258) olarak tarif etmiştir. Sosyologlara ait bir tanımda “insanın durumunu ve gelişmesini etkileyen ve onun kendi etrafından kaynaklanan etkilere” (Çepel, 1982, s.258; Görmez, 1997, s.10) çevre denilmiştir. Bu tanımlarda canlı varlıklar, bunların yaşam ortamlarını, bu vasattan gelen fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörler ön planda tutulmuştur (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.33; Altuğ, 1990, s.9).

Çevre olgusu, kapsamı bir hayli geniş bir disiplin olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamın “atmosfere doğru on iki, deniz dibine doğru sekiz ve toplamda yirmi kilometre kalınlığındaki küreyi ilgilendirdiğini” (Sırtlı, 1984, s.8; Ünlü, 1991, s.3) ileri sürülmüştür. Bu büyük küre içerisinde bütün olaylar, çevre olgusuyla alakalı görülmüştür. Kurân'da dile getirilen çevre, bilim adamlarının belirlediğinden çok geniş, ikili bir yapı olarak düşünülmüştür.

Çevre olgusu, yeryüzündeki organizmaların karşılıklı yatay ilişkilerinden, karşı ve üstün organizmalarla olan dikey ilişkilerine kadar, çok çeşitli ve kapsamlı etkileşim ağından ibaret addedilmiştir. Bir dereceye kadar etkileşimlerini belirleyen, varlık yapıları yanında, dış koşulların belirleyiciliğinin de küçümsenmeyecek bir öneme sahip olduğu var sayılmıştır. Bu açıdan çevre olgusunun kapsamı, birbiri içine girmiş, girift ilişkileri olan, ancak bu çetrefilli ilişkilerde bir

gayeliliğin veya teleolojinin varlığına tanıklık eden, binlerce yaratığın bulunduğu, geniş bir evrende olup biten hâdiselerden oluşmuştur.

Çevre ve ilgili hususları ifade eden pek zengin bir kavram ağından söz edilmiştir. Örneğin bunlardan dünya, yeryüzü, kâinat, kosmos, evren, âlem, cihan, kevn, tabiat, doğa, mahlûkat ve mevcudat gibileri tadat edilmiştir. Bunların çoğu, artık, kavram hâline gelmiştir ve tümüyle çevre olgusu ile örtüşmüyor ise de çevrenin kapsamına girdiği dile getirilmiştir. Bunların içinden sadece tabiatın anlamına değinilmiştir. Bu bağlamda tabiat denildiğinde “üzerinde yaşanan âlem, yaratılanların tamamı, kâinat, maddî âlem, yaratılmış olanlar arasındaki ahenk ve düzen” (Doğan, 1996, s.1033) anlaşılmaktadır.

Ekoloji, çevre terimlerinden biri olarak belirlenmiştir. Bu kavram, Alman biyologu Ernest H. Haeckel (1834-1919) tarafından ortaya atılmış ve sözlükte “konut veya ev bilimi” anlamında alınmıştır (Görmez, 1997, s.7-8. Karş. Gürsel, 1989, s.101-102). Terim olarak “organizmaları, çevrelerini ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkileri araştıran bilim dalına” (Çepel, 1982, s.178. Karş. Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.13; Görmez, 1997, s.7; Günay, 1998, s.146; Muslu, 1987, s.7) ekoloji denilmiştir. Bunlara göre ekoloji, insan ve doğanın, doğal dünya ile ilişkisi hakkında çevreye göre daha geniş bir kavrayış getiren, biyosferin dengesini ve bütünlüğünü amaç edinen bir bilim dalı olarak kabul edilmiştir (Görmez, 1997, s.7. Karş. Akıncı, 1996, s.27). Ekolojinin esasını, organizma ile ortam arasındaki karşılıklı ilişkilerin (Geldiay ve Kocataş, 1975, s.1) oluşturduğu da ifade edilmiştir.

Bir diğer terim, çevre bilimidir. Bu terimle ilgili bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bazen çevrecilik veya çevrecilik bilimi şeklinde kullanıldığı da olmuştur. Bu bağlamda “tabii çevreyi korumaya, çevre krizine veya kirliliğine yol açan sebepleri ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlere çevrecilik ve bu faaliyetlerde bulunan kimseye de çevreci” (Bayrakdar, 1992, s.17; Doğan, 1996, s.223; Günay, 1998, s.38) denilmiştir. Ekolojinin çevreden ayrı olduğu ve ekolojik bir toplumun sorunlarını çevreciliğin çözemeyeceği söylenmiştir. Zira çevrecilik, toplumun temelinde yatan, insanın doğaya hükmetmesi gerektiği anlayışını sorgulamadığı gibi, onun egemenlik kurma iddiasının da önünü açmayı hedeflemiştir. Bu tartışmalar bir yana çevre bilimleri, insan-doğa ilişkilerini inceleyen uygulamalı ve disiplinler arası bir bilim dalı olarak son yıllarda kendinden çokça söz ettirmeye başlamış ve ekolojinin bir parçası olmuştur (Görmez, 1997, s.8. Karş. Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.13, 38).

İngiliz biyologu S.A.G. Tansley (1851-1935)’in 1935’te ortaya attığı ekosistem kavramı da çevreyle ilgili terimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Türkçede ise çevre dizge ya da çevre düzeni adıyla anılmıştır. Bu açıdan ekosistemden “belli bir alanda yaşayan ve birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunan canlılar ile bunların cansız çevrelerinin oluşturduğu bütünlük” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.26. Karş. Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.144; Muslu, 1987, s.13; Günay, 1998, s.146; Ünlü, 1991, s.5) anlaşılmıştır. Ekosistemler göl, deniz, ada ve canlılar grubu gibi, çok çeşitli biçimlerde olabileceği belirtilmiştir.

Çevreyle ilgili bir diğer terim ise ekosferdir ki buna biyosfer de denilmiştir. Biyosfer, en büyük eko sistem birimi ve aynı zamanda bir dünya eko sistemi olarak değerlendirilmiştir. “Canlısıyla ve cansızıyla tüm dünyanın oluşturduğu bütüne ekosfer, yani canlı küre anlamında biyosfer denilir. Biyosfer, yerkürenin, okyanusların en derin noktalarından yaklaşık olarak sekiz bin metre, atmosferin 12 bin metre, toplamda yirmi bin metrelik bir kısmını kapsar.” (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1993, s.35. Karş. Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.142; Ünlü, 1991, s.3) Böylelikle biyosfer, atmosferi, hidrosferi ve litosferi istiap edecek kadar geniş düşünülmüştür. Çağdaş ekolojide ekosfer, güneş enerjisiyle çalışan büyük bir makineye benzetilmiştir. Bu canlı kürede birçok

süreçlerin varlığına vurgu yapılmış ve döngüler, güneş enerjisince yürütülmüştür (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.119).

1.2. Çevre türleri ve çevreyi oluşturan unsurlar

Çevre bilimciler, çevre olgularında bütüncül yaklaşımı üstün tutuyorlarsa da, kimi mevzularda indirgemeci yaklaşıma da yer vermişlerdir. Her yaklaşım, diğerini yadsımıştır ve çevre uzmanları arasında, çevre türlerini belirlemede bir birlik de mevcut değildir. Fakat çevreyi tanımlayanlar, onun iki kısma ayrıldığını, yani iki tür çevrenin mevcut olduğunu vurgularlar. Çevre türlerinden ilki, doğal çevredir. Doğal çevre denildiğinde “doğal etki ve güçlerin oluşturduğu, insan müdahalesine maruz kalmamış ya da böyle bir müdahalenin henüz değiştiremediği doğal varlıklar” (Altuğ, 1990 s.9. Karş. Görmez, 1997, s.10; Bayrakdar, 1992, s.15) anlaşılır. Doğal çevre, bir bakıma “eko sistemle” eşanlamlıdır. Zira canlı öğelerden oluşan tüketicilere, insan da dâhil olmasına rağmen bu tür çevrede insan ögesi hariç tutulmuştur (Akıncı, 1996, s.31).

Çevre türlerinin ikincisi ise yapay çevredir. Bundan “insanlığın başlangıcından günümüze dek uzanan toplumsal ve ekonomik evrim sürecinde, büyük ölçüde doğal çevreden yararlanılarak insan eliyle oluşturulan tüm değer ve varlıkları kapsamına alan ortam” (Altuğ, 1990 s.910. Karş. Akıncı, 1996, s.31; Görmez, 1997, s.10) anlaşılır. Bu çevre türleri de vardır. Bu ayrımlardan ilkinde göre, fiziksel ve kimyasal çevre olmak üzere iki çevre türü mevcuttur. “Eko sistemin cansız ortamı sadece organik ve kimyasallardan oluşmaz, aksine fiziksel ve kimyasal ortama, kendine özgün özelliklerini verirler. Çevredeki ısı, ışık, yağış, nem miktarı, rüzgâr ya da su hareketleri gibi fiziksel özellikler, o eko sistemde yaşayan canlıların cinsini, miktarını, gösterdikleri uyumları şekillendirir.” (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1993, s.51) Buradan hareketle, ortamda fiziksel özellik gösteren durumları kapsayan kısma fiziksel; kimyasal özellik gösterenleri kapsayan kısma da, kimyasal çevre denilebilir.

Diğer bir tür ayrım ise, canlı ve cansız çevre şeklinde yapılan tasniftir. Bu tasnife göre canlı çevre, “organizmayı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen fiziksel alandaki bütün türlere” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.14; Çepel, 1982, s.44) denilir. Bu sebeple bütün türler, organizmanın canlı çevresini oluşturur. Cansız çevre ise, “Kara ve su gibi canlıların içinde ya da üzerinde yaşadığı maddesel ortamdan oluşur. Hava koşulları, toprak ve suyun fiziksel-kimyasal özellikleri, gün ışığının mevsimlere göre değişimi gibi durumlar, cansız çevreyi oluşturan koşullar arasında sayılır.” (Yıldırım, 1992, s. 20; Çepel, 1982, s. 1) Mengüşoğlu’nun, çevre türleri konusundaki açıklamalarını dikkate almanın uygun olacağı telakki edilmiştir. “Tabii ve coğrafi çevreden, iklim, bitki örtüsü, su ile yer şekilleri anlaşılmıştır. Psikolojik çevreden, bir insanı belli bir statü içinde etkileyen iç ve dış şartlar kastedilmiştir. Sosyolojik çevreden, insanla ilgili olan her şeye sosyal açıdan yaklaşan tutumlar dikkatlere sunulmuştur. Manevî çevreden, insan başarıları; biyolojik çevreden ise, içinde yaşadığımız dünyadan canlıya verilmiş olan şeylerin tümü anlaşılmıştır (Mengüşoğlu, 1979, s. 21).

Çevre, bazı unsurların bileşiminden teşkil olmuştur. Canlı varlıkların hayatî bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekân birimine, canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre deniliyor. Birleşik bir bütünü oluşturan tüm parçaların her birine unsur (Doğan, 1996, s.1097) adı takılmıştır. Çevrenin unsurları arasında organizmalar yani canlı varlıklar vardır. Varlıkların kapsamı, en küçük bir canlılık belirtisi gösterenden en büyük canlıya kadar genişletilmiştir. Bu saha içerisinde bilinenler ve bilinmeyenler de dâhil olmak üzere, sayıları bir hayli kabarık olan canlı varlıklar mevcuttur. Bunların en belirginleri insan, hayvan, bitki ve küçük organizmalardır.

Çevrenin bileşenleri arasında mekân da denilen ortamlar mevcuttur. Bunlara biyosfer adı verilmiştir. Varlıkların yaşam mekânları bakımından biyosfer üçe ayrılmıştır. İlkine atmosfer denilmiştir. Buna göre atmosfer, yeryüzünü saran ve kalınlığı yüz yirmi kilometreye yaklaşan gazların karışımı olarak telakki edilmiştir (Gündüz, 1994, s.1). Atmosfer, bir takım gazlarla donatılmış bölümü içerir ve beş kilometrede canlı varlıklar, yaşam ortamına sahiptir. İkincisi ise

hidrosferdir ve bu ise, “daha çok okyanuslar, denizler, göller ve ırmaklar gibi yeryüzü sularından oluşan ve birçok organizmaya yaşam alanı sağlayan bölümü kapsar.” Sonuncusu da litosferdir ve o da “yüzeyden yaklaşık seksen kilometreye kadar varan bir alanı içerir.” (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.146). Litosferin çok azında canlı yaşamına elverişli bir ortamın olduğu söylenmiştir. Yer altında veya kapatılmış bir alanda yaşayan ye’cüc ve me’cüc litosferin derinliklerinde yer edinmiştir.

“Biyosfer içinde yer alan tüm canlılar, onların içinde buldukları ortamlar, canlıların birbirleriyle ve bu ortamla karşılıklı ilişkileri, çevrenin ana unsurlarını oluşturur.” (Ünlü, 1991, s.5) Bazıları bunların canlı öğeler ile cansız unsurlardan oluştuğunu beyan etmiştir. Buna göre, canlı varlıkların oluşturduğu popülasyonlar çevrenin canlı öğelerini; cansız varlıkların oluşturduğu öğeler de, çevrenin cansız unsurlarını teşkil eder. Çevrenin diğer öğesi, organizmaların ortamlarda birbirlerine bağılıklarıdır. Gerçekten çevrede bulunan tüm organizmalar, belli oranlarda karmaşık ve düzenli bir ilişkiler ağıyla birbirlerine bağımlı hâlde yaşarlar. Hayvanlar bitkilere, bitkiler ise minerallere bağımlıdır.

Etkileşim, çevrenin unsurlarındandır. Canlı varlıkların yaşam ortamındaki bağılık ve bağımlılıkları neticesinde birbirlerini etkilemişlerdir. Bunda kimi organizmalar etkileyen, kimileri ise etkilenen pozisyonundadır. Hangi organizmanın ortamdaki varlığının, diğer organizmalardan ne derece etkilenen ya da etkileyen olduğunu tam olarak belirlemek gerçekten zordur. Çevrenin bileşenlerinin canlı varlıklar, ortamlar, organizmalar arasındaki bağılık ilişkileri ve organizmaların birbirleriyle etkileşimleridir.

1.3. Çevre biliminin doğuşu ve gelişim süreci

Ekoloğlar, çevre bilimi ile ekoloji arasında bir fark görürler. Bu konuda ekoloji ile ilgilenenler, “çevre biliminin ekolojiden kaynaklanmış olmakla birlikte, ekolojiyle eş anlamlı olmadığı, çevre biliminin ekoloji dışındaki bilim dallarını bünyesinde barındırdığı” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s. 13; Görmez, 1997, s. 8) belirtilmiştir. Çevre bilimi veya çevre bilimleri, disiplinler arası ortak bir alanı kapsayan bir bilim dalıdır. Ancak ülkemizde ekolojiyle eş anlamlı olarak kullanılır. Bunun nedeni, ekolojinin daha yaygın kullanıma sahip olması ve çevreyle ilgili olguları daha baskın bir tarzda vurgulamasıdır. Ekoloji ve çevre bilimi, canlı hayatın başlangıcına kadar geri götürülür. Çevre bilimciler, “insanlığın doğayla ilişkilerinin bir ürünü olan ekolojinin, bir anlamda insanlığın varoluşu kadar eski, bir anlamda da yeni bir bilim dalı olduğunu” (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1993, s. 13; Görmez, 1997, s. 8; Geldiay ve Kocataş, 1975, s. 1-2) belirtirler. Ekolojinin sağduyuya dayandığı ve eski fikirleri içerdiği söylenmiştir.

Ekolojinin başlangıcına ve çok eskiden beri var olduğuna dair bilgiler, çeşitli din ve felsefelerde, sözlü gelenek ve halk kültürlerinde yıllarca yaşanmış ve yaşatılmıştır. Ekolojik kurallara göre hayatlarını sürdüren topluluklar, daima var olmuştur. Ekolojinin insanlık tarihi kadar eskiliğini de, burada aramak gerekir. Kimi çevre bilimciler, insanın doğaya yakınlığını ve onun doğayı korumadaki sorumluluğunu, felsefi ve ekolojik boyutlu görürler (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1993, s.13). Atalarımız, doğaya yakın yaşamışlar ve doğayla insan arasındaki etkileşimi darb-ı mesellerle izah etmişlerdir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.32).

Ekolojiyi çok eski devirlere götürenler, bu ilmin çok yeni olduğunu söylerler. Bir bilim dalı olarak ekolojinin gelişmesi, 19’uncu yüzyılda başlamıştır. Ancak bu bilim dalı, çok çeşitli çalışmaların ve pek çok bilim adamı tarafından yapılan gayretlerin ortak bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve bugünkü konumuna gelmiştir. Ekolojinin temel kavramları da yine bu yüzyılda geliştirilmiştir (Görmez, 1997, s.34. Karş. Berkes ve Kışlalıoğlu, 1993, s.13; Görmez, 1997, s.8 ve 9). Bu yüzyılda, E. H. Haeckel, 1869’da Yunanca oikos ile logos sözcüklerinden ekoloji kavramını türetmiştir. Ekosistem kavramını Von Humdolt (Görmez, 1997, s.9; Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.32) ya da Tansley’in ortaya attığı söylenmiştir.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde, ekoloji konusunda eserlerin yazılması ve eko sistem gibi yeni kavramların farklı kapsamlarla tanımlanması, ekolojinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Bu konuda bir kısım ekolojistler, şu görüşü ileri sürmüştür. “Yirminci yüzyılda Charles Elton, hayvan ekolojisi adlı kitabında, o güne kadar dağınık olarak yapılan gözlemleri toplamış ve teori ile yoğurmuştur. Onun bu kitabıyla ekoloji, hızlı bir değişime girmiştir. Tansley’in ortaya attığı eko sistem kavramında, ‘canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerinin dinamik bir sistem oluşturduğu’ fikri işlenmiştir. Gelişmiş ülkelerde ekoloji, benliğini 1950’den sonra kazanmıştır.” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.33).

Ekolojinin gelişim seyrinde sosyolog Allee ve arkadaşlarının geniş açılı sosyal yaklaşımlarının önemli bir yeri vardır. Onlar, bu bakış açısıyla sosyal bilimler ile ekoloji arasındaki münasebete dikkat çekmişler ve sosyolojinin insan ekolojisi dalını kurmuşlardır. Onlar, insan ekolojisini, sosyoloji gibi, karışık ve etkenli bir bilim dalı olarak görmüşlerdir. Doğadaki ilişkilerin, toplumdaki ilişkiler gibi, yalın bir şekilde belirlenemeyeceği ve ilişkilere bütüncül olarak bakmak gerektiği beyan edilmiştir.

Popülasyon ekolojisi, ekolojinin gelişim sürecine kimi katkılarda bulunmuştur. “Belli zaman diliminde, belirli bir eko sistemde, aynı cinsten canlılara” (Ünlü, 1991, s.4. Karş. Çepel, 1982, s.178) ekoloji deyimiyle, popülasyon denilmiştir. Popülasyon ekolojisi, yeni atılımlarla ekoloji bilimindeki yerini sağlamlaştırmış ve bu ekoloji ikiye ayrılmıştır. Birincisinde, doğadaki hayvanların sayı ve dağılımlarının, fiziksel çevrenin etkisi altında olduğu; ikincisinde, doğadaki popülasyonların dağılım ve dengesinin, canlıların birbirleri arasındaki ilişkilerde aranması gerektiği görüşü savunulmuştur (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.34, 55).

Çevre bilimlerinde ekolojik yaklaşımın ağır basması ve eko sistem kavramının gelişmesi sonucunda ekologlar, insan topluluklarına ve doğa ilişkilerine önem vermişlerdir. Çevre bilimini etkileyen bu gelişmelerin temelinde, ekoloji biliminin bütünsel yaklaşım özelliğini aramak gerekir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994, s.35). 1972’de Stockholm’de yapılan Çevre ve Barış Konferansı, 1988’de Ortak Geleceğimiz Merkezi’nin yaptığı çalışmalar ve 1992’de Rio’daki Çevre ve Kalkınma Konferansı gibi uluslararası toplantılar, çevre biliminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (Akıncı, 1996, s.88 ve 899). Ekoloji, çevre bilimiyle ilgili eserler, doksanlı yıllardan sonra artmıştır. Bu bağlamda ekolojik sorunlar veya çevre problemleri, toplumların gündemine iyice yerleşmiştir.

1.4. Çevreyle ilgili temel konular

Çevre bilinci, çevre kirliliği, çevre ahlâkı, çevre hakkı, çevre hukuku, çevre suçları, çevre politikası, çevre kültürü, çevre temizliği, çevre sevgisi, çevre koruması ve çevreye saygı gibi çevreyle alakalı temel hususlardır. Bunların ilki, çevre bilincidir. İnsan, çoğu davranışlarında şuurlu, ilkeli ve iradeli hareket eden bir varlıktır. Çevre bilincinde aktif taraf, insandır ve bu bilinçte olan insan, çevrenin bozulmasına engel olmaya çalışır. Bu konuda ekologlar, “son yıllarda, ekolojik dengeyi bozarak çevre sorunlarını yaratan insanın, bu sorunların kendisini ve sağlığını olumsuz yönde etkilemesi üzerine çevre bilincine varabildiğini” (Özer, s.4) ifade ederler. İşte bu bilinçlenme sonucu Birleşmiş Milletler, 1972’de Stockholm’de uluslararası çevre ve barış konferansını düzenlemiş ve 5 haziranı dünya çevre günü ilan etmiştir. Ekologlar ayrıca “çevre bilincinin, eskiden beri insanda var olduğunu, yaşamlarını sürdürmek ve çevrelerini geliştirmek için insanların çabaladıklarını, ağaçları, çiçekleri ve ormanları sevdiklerini, buna karşın çoğunluğun, doğal kaynakları hoyratça kullandıklarını ve böylece çevreye zarar verdiklerini” (Ünlü, 1991, s.75) ifade ederler.

Çevre bilincinin bölgesel, ulusal ve evrensel plâforma ulaşması, birtakım süreçlerden geçmiş ve dünyanın büyük bir kısmında gündeme oturmuştur. Kimi yanlış algılamalar, olumsuz tutumlar ve insanın kâinat tasavvurundaki değişimler, bu süreci hızlandırmış ve örgütlenme faaliyetleri şeklinde kendini göstermesine katkıda bulunmuştur. Birçok ekolog “çevre bilincinin

evrensel düzeye ulaşmasının, insanın çevresini oluşturan kaynakların, kendiliğinden var olup, tükenmez ve sürekli olduğunun sanılması neticesinde başladığını; bu anlayış sonucunda insanın, doğal kaynakları alabildiğine sömürdüğünü, yaşam standartlarını arttırma ve geliştirme uğruna her şeyi göze aldığını” (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.63) belirtir.

Karşılaştığımız ciddi meselelerden birisi de, çevre kirliliğidir. Bazı çevre bilimciler, bunun “insanın tabiata hükmetme çabalarına onun, kendi kırıyla insanı çevreleyerek verdiği müstehzi bir cevap olduğunu, tabiatın yararlanabilmek için insanın, ona hükmetmekten vazgeçip onu anlamaya ve onunla uzlaşmaya çalışması gerektiğini” (Dales, 2000, s.4) söylerler. Ayrıca onlar, çevre kirlenmesi sonucu oluşan evrensel çevre bilincine de atıfta bulunurlar. İşte bunu anlayan insanlık, harekete geçerek, çevre şuurunu geliştirici ve çevre kirliliğini önleyici tedbirler almaya başlamıştır.

Çevreyle ilgili bir diğer husus da, çevre ahlâkıdır. Konunun uzmanları ahlâkın “insanların karakter yapıları, bu yapılarla ilgili değerlendirmeleri ve davranışları düzenleyen genel kurallarla ilgili olduğunu” (Kılıç, 1996, s.2) ifade etmişlerdir. Bu tanıma göre, herhangi bir şeyi yapmak veya yapmamakla ilgili kurallar ve herhangi bir konuda yanlış ya da doğru davranmaya iten sebepler (Kılıç, 1996, s.2), ahlâkın ilgilendiği konulardandır. Bu bağlamda çevre ahlâkı, bozulan insan-doğa ilişkilerini yeniden kurmayı hedeflemiştir.

Çevre ahlâkı konusunda geleneksel ahlâk anlayışında doğan bazı sorunlar vardır. Çünkü bu anlayışta insan, merkezde tutulur, çevre dikkate alınmaz ve insan dışındaki varlıklar ahlâkî bir nesne olarak görülmez. Önceleri fazla önemsenmeyen bu durum, çevre ahlâkının gelişmesiyle insan dışındaki varlıkların da ahlâkî bir nesne biçiminde algılanmasına ve ahlâk felsefesinin alt bir bilim dalı hâlinde gelişmesine yol açmıştır. İnsan-doğa ilişkilerinin doğa aleyhine ivme kazandığı ve insanın, aşırı isteklerle tabiatı kullandığı için, çevre tepki vermiştir. Bu aksülamel doğal olarak insanlığı çevre konusunda duyarlılığa sevk etmiş ve bu hassasiyet, çevre ahlâkının doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Çevreyle ilgili bir diğer konu, çevre hakkıdır. “Ekolojik hareket, barış hareketi gibi yeni toplumsal hareketlerde dile getirilen çelişkiler, çevre hakkı ve barış hakkı gibi yeni hakları doğurmuştur. 1960’ların sonlarından başlayarak, doğal kaynakların israf edilmesine, çevrenin kirlenmesine ve tahrip edilmesine karşı çıkan ekolojik hareketle eş zamanlı olarak, uluslararası alanda çevre hakkından söz edilmeye başlanmıştır.” (Özdek, 1993, s.1) Çevre hakkının konusu, sağlıklı, dengeli ve bozulmamış bir yaşam çevresinde insan yaşamının sürdürülebilmesi olarak algılanmıştır. Bu hakkın temelinde de haklı bir istem mevcuttur. Çevresel bozulmanın arttığı son on yıllarda önem kazanan bu istem, çevre hakkının tanınmasını ve güvence altına alınmasını ifade eder (Özdek, 1993, s.85). Zira bu hak, bölgesel, ulusal ve evrensel anlamda insanların yaşam ortamlarının korunmasını ifade eder ve insanlığı felâkete götüren çevre sorunlarının giderilmesini güvence altına alan bir hak niteliği taşır.

Çevre hukuku, çevrenin unsurlarına insan eliyle yapılan tahribatın ya tazmin edilmesine ya da kirlenmesinden önceki sorumlulukların düzenlenmesine yönelik yasal bir çalışmadır. Birçok araştırmacı bu konuda “Bu hukuk dalı, çevrenin korunmasına ve iyileştirilmesine yönelik ilkelere sahip olmalıdır. Bu, tekniğin ve endüstriyel medeniyetin yol açtığı biyolojik-psişik zararları engellemeli, insanın doğal çevresine ilişkin sosyal ve estetik beklentilerini güvence altına almalı ve ekolojik sistemi korumalıdır.” (Özdek, 1993, s.65) Bazı hukuk, felsefe ve ideolojilerde, ulusal ve uluslararası düzeylerde kimi anayasalarda çevre hukukuna dair kısmî düzenlemeler yapılmıştır (Akıncı, 1996, s.144,192; Özdek, 1993, s.123, 150). Çevre hakkı, Birleşmiş Milletler Örgütünün, 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında Stockholm’de gerçekleştirdiği İnsan ve Çevre Konferansında kabul edilmiştir. Hakkın söz konusu olduğu yerde, ilgili hakkı oluşturan konunun hukuksal bir yapıya kavuşturulması zorunludur. Bundan dolayı yerel, ulusal ve uluslararası arenada çevre hukukuna

ilişkin bazı düzenlemeler yapılmıştır. Çevre uzmanları, insanın çevre üzerinde yaptığı tahripkâr etkileri, çevre suçları kapsamında incelemişlerdir. Bu bağlamda su, toprak ve havanın kirletilerek doğal dengenin bozulması, çevreye karşı işlenen suçların başında yer almaktadır. Bu suçların, insana ve çevreye yönelik iki olumsuz boyutu vardır. İnsan, bu olumsuzluklarda hem etkilenen ve hem de etkileyen durumundadır. Buna mukabil çevre ise, sadece etkilenen konumundadır. Çevre suçlarının, insana ait boyutu, yaptırım veya tazminat ile telafi edilmelidir. Kirliliğin çevreyle ilgili boyutunun giderilmesi için, ekolojik dengenin oluşumunu sağlayan doğal temizleme gücü dışında hiçbir şey yapılamaz.

Çevreyle alakalı konulardan bir diğeri de, çevre politikasıdır. Kimi ekologlar, son yıllarda gündeme gelen çevre politikasına dair şöyle bir görüş beyan etmişlerdir. “Yetmişli yıllar, çevre sorunlarının dünyada ve ülkemizde, önceki yıllara nazaran hissedilir boyutlara ulaştığı yıllar olmuştur. Bu paralelde çevre politikası, Stockholm’deki İnsan ve Çevre Konferansı ile batılı toplumların çevresel etkinlikleri sonucu mesafe kaydetmiştir. Onlar, çevre politikalarında gösterdikleri tutarlılığı, politika oluşturmada gösteremediklerini belirtirler.” (Görmez, 1997, s.159 ve 160) Kanaatimizce çevre, insan gibi ahlâkî bir varlık olarak dikkate alınmalı ve buradan hareketle çevre politikaları üretilmelidir. Sanayileşme, pragmatizm, modern paradigma ve modernizmin beraberinde getirdiği insan ve doğa anlayışları sorgulanmalı, hem insana hem de doğaya saygı ve sevgiye dayalı politikalar belirlenmelidir. Politikacılar, bu sorunun geçici önlemlerle önlenemeyeceğini, aksine sorunun kaynağına inerek meselenin çözümlenebileceğini söylerler.

Çevre kültürü de çevreye dair konulardan birini oluşturur. Kimi toplum bilimciler, bilimlerin ve ideolojilerin, kültürü tarif ederken bazı zorluklarla karşılaştıklarını vurgularlar. Fakat onlar, bu terimin, “toplumların tarihlerinden taşıdıkları maddî ve manevî mirasların toplamı” (Sezal, 1981, s.79) şeklinde tanımlanabileceğini ifade ederler. Onlar, buradaki maddî mirastan “mimârî yapıların, ilim ve bilgi toplamının, teknik yöntem ve aletlerin, idarî mekanizma ve yapı sanat eserlerinin; manevî mirastan da fikirlerin, düşünce sistemlerinin, inançların, örf ve adetlerin, değer hükümlerinin, sanat ve eğlence anlayışlarının anlaşılacağı” (Sezal, 1981, s.79) söylerler.

Kültürün bu tanımı, insanla alakalı hemen her sahayı kapsar. İnsanın yaşanan zaman dilimindeki itiyatlarını ve ihtiyaçlarını, büyük çapta geçmişten taşıdığı mirasın belirlediği malûmdur. Bir taraftan, evrensel düzeyde çevre bilincinin gelişmesi ve çevre hakkının kabul edilmesi, diğer taraftan da çevre sorunlarını ortadan kaldırmaya yönelik çabaların olması bazı çevre kültürlerini oluşturmada etkili olmuştur. Ayrıca insanlık, mevcut olumlu çevre kültürlerini canlandırmaya çalışmakla bir anlamda çevre kültürüne katkıda bulunur.

Çevre temizliği, çevre sevgisi ve çevreye saygı da çevreyle ilgili konulardandır. Bu kavramların anlamlandırılmasının ve kapsamlarının doldurulmasının, sağlıklı bir çevre-insan diyaloguyla mümkün olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla insan, çevreye karşı duyarlı olduğu, onu bir emanet olarak kabul ettiği ve evrensel çevre bilincinin beslediği zihniyet değişikliğine gittiği oranda çevre temizliğine önem verecek, çevreye saygı duyacak ve çevreyi sevecektir. Fakat çevre sorunlarını dikkate almayan sanayileşme, kapitalist üretim tarzı, pozitivist akıl, kartezyen düşünce ve modern yaşamın getirdiği olumsuzluklar, insan-doğa ilişkilerini belirlemeye devam ettikçe, çevre kirlenecek ve o nedenle çevre temizliğinden; çevreye tahakküm mantığıyla yaklaşılacak ve dolayısıyla da çevreye saygıdan bahsedilemeyecektir.

Çevre koruma da, çevreye ilişkin konulardan birisidir. Birtakım çevrebilim uzmanları, doğayı koruma diye de bilinen çevre korumayı “insan, hayvan ve bitkilerin biyolojik yaşam esaslarının muhafaza edilmesi, varlıkları dengeli bir yapı içinde güvence altına almak amacı ile doğal çevrenin ve öğelerinin geniş kapsamlı olarak korunması” (Çepel, 1982, s.171) şeklinde tanımlarlar. Çevre koruma fikri, çevrede meydana gelen ve hayatı olumsuz yönde etkileyen kimi sorunların ve

kirliliklerin tehdidine koşut olarak gelişmiştir. Çevreyle ilgili eserlerde, çevreyi koruma ve geliştirmenin, sadece çevreyle ilgili kanunlarla gerçekleşeceğini zannetmenin yanılığı olduğu; bütünsel bir zihniyet değişiminin, insanın faaliyetine yansıdığı sürece, çevreyi koruma ve geliştirme hareketinin amaçlarına ulaşacağı vurgulanır (Görmez, 1997, s.161).

1.5. Çevre sorunları, sebepleri ve sonuçları

İnsanın hayatında karşılaştığı olumsuz durumlar bazen sorun oluşturmuştur. Bir hâdisi etkilediği insan sayısı ve çözümü zorunlu olması, sorun olmasının kriteri sayılmıştır. Bu nedenle az insanı etkileyene sorun, çok insana tesir edene de toplumsal sorun denilmiştir (Akıncı, 1996, s.25). Çevre sorunları, insanın oluşturduğu çevrenin, doğal çevreye etkileri ve yapay çevrede var olan olumsuzluklar ile her iki çevrede görülen problemler (Görmez, 1997, s.11; Akıncı, 1996, s.31-32; Altuğ, 1990 s.10) olarak belirlenmiştir. Bunlar birçok bölgede son yirmi yılda iyice belirginleşmiştir. Sorunların hayatı etkilemesi, ormanların yok edilmesi, erozyon oluşması ve yeşil alanların azalması, nüfusun hızla artması, yiyecek ve barınma için tahribatın yapılması ve düzensiz şehirleşme sorunlara neden olmuştur (Kışlalioğlu ve Berkes, 1994, s.13. Karş. Akıncı, 1996, s.31 ve 32; Altuğ, 1990 s.13).

Aslında doğal çevreyle yapay çevre devamlı etkileşim içerisindedir. İnsan eli değmemiş doğal çevre, insan faaliyetleri sonucu oluşan yapay çevredeki yaşam, barınma, üretim, tüketim, refah seviyesini yükseltme çabaları ve eğlenme gibi hayatî etkinliklerle az ya da çok etkilenmiştir. Bu, bir yığın çevre sorununu gündeme getirmiştir. Ancak çevreciler, insanlar çoğaldıkça ya tabii kaynakların azaldığına ya da mevcut kaynakların nitelik ve nicelikçe israf edilerek veya kirlenilerek yetersiz hâle geldiğine dikkat çekmişlerdir (Sırtlı, 1984, s.76). O halde çevre sorunlarının temelinde, insan faktörü vardır ve insandan bağımsız telakki edilemez. Çünkü insan, toplumsal, tarihsel ve kültürel bir çevrede dünyaya gelmiştir. Sorunlar da insanın doğal çevreyle olan ilişkileri sonucu sosyal, tarihsel ve kültürel çevrede oluşan olumsuz etkilerinin yansması olarak anlaşılmalıdır (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.33).

Günümüzde pek çok çevre sorunu vardır. Bunlar; su, toprak, tabiat, hava, her türlü gürültü, atmosfer ve düşünce kirlilikleri; ormanların yok olması, erozyonların artması, asit yağmurları, sera etkisi, ozon tabakasının incelmeye, radyasyon, çarpık şehirleşme, hızlı nüfus artışı, turizm, sanayileşme, nükleer, sanayi ve kimyasal atıklar, yangınlar, savaşlar ve zihniyet değişimleri (Görmez, 1997, s.13 ve 20. Karş. Öztan, 1985, s.6) olarak sıralanmıştır. Çevredeki doğal temizlik yok edildiği için çevre sorunları, kirlilik sözcüğüyle karşılanmıştır (Akıncı, 1996, s.25).

Kir, kirlenme ve kirlilik gibi tabirlerin çeşitli tanımları vardır. “Gözle bakıldığında ortamında görülmemesi gereken maddeye ya da ortamın fiziksel birleşiminde olmaması gereken fazlalığa” (Öztan, 1985, s.5; Yıldırım, 1992, s.60) kir denilmiştir. Çevre kirliliği, “doğal yapıda kirleri çözümlenerek ya da filtre ederek ortadan kaldıran toprak ve bitki örtüsünün; su ve hayvan gibi öğelerin, taşıyabileceğinden fazla atık maddeyle yüklenmesine” (Öztan, 1985, s.6. Karş. Sırtlı, 1984, s.7-15) denilmiştir. Çevre kirliliğinin insandan ve kâinata bakışından kaynaklandığını vurgulayan çevreciler, insanın kâinata bakışını düzeltmemesi ve bizzat kendisinden kaynaklanan açmaza bir son vermemesi halinde hem kendisinin hem de evrenin geri dönüşü olmayan bir felakete hızla yol aldığını söylemişlerdir.

En çok, hava kirliliği gündemi işgal etmiştir. Atmosfere bırakılan bazı yabancı maddelerle veya bilinçsiz teknoloji kullanımıyla bileşiminin bozulmasına (Altuğ, 1990 s.24 ve 27; Görmez, 1997, s.47 ve 50; Görmez ve Göka, 1993, s.53 ve 54; Uslu, 1995, s.21 ve 22; Müezzinoğlu, 1987, s.1 ve 25) hava kirliliği denilir. Ekologlar bunu, “canlıların sağlığını olumsuz yönden etkileyen veya maddî zararlar meydana getiren havadaki yabancı maddelerin, normalin üzerindeki yoğunluğu” (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.34. Karş. Yıldırım, 1992, s.43; Öztan, 1985, s.12) şeklinde

tanımlarlar. Hava tabakasının beş kilometresi canlıların yaşamına elverişlidir. Havanın kirletilmesi, başta insan olmak üzere canlıların yaşamını tehlikeye sokacak ciddi bir tehdittir.

Su kirliliği de dünyada çok fazla gündem oluşturmuştur. Bu kirlilik, “su kaynaklarının kullanılmasını bozacak, zarar verecek ve niteliğini düşürecek biçimde suyun içerisinde organik, inorganik, radyoaktif ve biyolojik herhangi bir maddenin bulunması” (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.36. Karş: Gündüz, 1994, s.73; Görmez, 1997, s.53; Yıldırım, 1992, s.91; Uslu, 1995, s. 24; Altuğ, 1990 s.30; Öztan, 1985, s.39; Sırtlı, 1984, s.22.) olarak açıklanmıştır. Dünya sularının %3’ü tatlı, geri kalanı ise tuzludur. Kıt olan tatlı suların kirletilmesinin, insana ve diğer varlıklara yönelik önemli sıkıntılar doğuracağı aşikârdır.

Bir diğer kirlilik türü ise, toprak kirliliğidir. Toprak kirliliği, “insanın insanla ve insanın tabiatla sürdürdüğü bazı ilişkilerinin sonucunda toprağın, yaşayan tabii denge içerisinde, normal fiziki, kimyevi ve jeolojik yapısında tabii kullanım gayelerine aykırı düşen değişme, yıpranma, tükenme ve bozulmaların meydana gelmesine” (Sırtlı, 1984, s.28. Karş: Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.37; Altuğ, 1990 s.36; Görmez, 1997, s.51; Öztan, 1985, s.50; Uslu, 1995, s.25) denilmiştir. Toprak kirlenmesinin büyük bir felâkete neden olacağı belirtilir. Lester Brown (1934-?) gibi bazı düşünürler, bu felâkete, “Ekilebilir topraklar, yalnız tarımın değil, bizatihi uygarlığın da temelidir. Toprak kaybı uygarlığın karşılaştığı en ciddi tehlike olup; bu tabakanın kaybıyla, hiçbir uygarlık ayakta kalamayacağına” (Porritt, 1989, s.40 ve 41) vurgu yapmıştır. Toprak kirliliği, bir nevi tabiat kirliliğidir ve ondan da, bir kirlilik türü olarak bahsedilir. Bu kirlilik, “Toprağın, planlanan gayelerin dışında kullanılması, çeşitli tarımsal mücadele ilaçları, artıklarla toprağın zehirlenmesi, bitki örtüsünün zayıflaması, nihayet yağın yağmurlarla toprağın aşınması, taşınması ve yerini çıplak kayalıklara bırakması” (Sırtlı, 1984, s.28, 35.) şeklinde tasvir edilmektedir. Tabiatın kirlenmesinin olumsuz sonuçları, geçmiş tarihlerde de oldukça sık görülmüştür. Hatta bu durum, Sebe toplumunda olduğu gibi bazı uygarlıkların tarih sahnesinden silinmesine bile yol açmıştır.

Son yıllarda ses kirliliği olarak bilinen gürültü kirliliğinden de bahsedilmiştir. İnsan kulağı, 20-20000 hertzlik sesleri işitir. Bir sesin, insana zararlı seviyeye gelmesi, ancak onun, 85-90 desibellik bir ses veya gürültü hâline ulaşması ile gerçekleşir ve kulaklar, bundan fevkalade rahatsız olur. Neticede “çeşitli seslerin karışarak insanı rahatsız eder pozisyona ulaşmalarına” (Gündüz, 1994, s.187. Karş: Altuğ, 1990 s.39; Görmez, 1997, s.64; Sırtlı, 1984, s.35; Yıldırım, 1992, s.41; Öztan, 1985, s.58; Çepel, 1982, s.145.) gürültü kirliliği denilmiştir. Bunun beyinsel ve beyinsel ve psikolojik rahatsızlıklara neden olduğu rapor edilmiştir.

Kirlilik türlerinin sonuncusu, görüntü kirliliğidir. “Görüntü kirliliği de, çevre sorunlarına yol açmıştır. Bununla “Plânsız şehirler, gecekondular, gökdelenler, yüksek gerilimli elektrik direkleri gibi çevreye uymayan yapılarla, doğaya zarar veren petrol ve gaz işletmeleri anlatılmak istenir. Kırsal kesimde endüstri alanlarının açılması, biyo-endüstri kuruluşlarının yapılması ve yollara çok uzaklardan görülebilen ilan ve reklamların asılması da, bu tür kirliliğin kapsamına alınabilir.” (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.144). Biz bunlara, çöplerin düzensizce dökülmesini, plastik kapların ve naylon poşetlerin etrafa dağılmasını ve reklâm panolarını da ilâve edebiliriz.

Çevre sorunlarının sebepleri hakkında değişik görüşler vardır. Bunda uzmanların bakışlarının farklılığı ve onların çeşitli dünya görüşlerine sahip olmaları önemli bir role sahiptir (Görmez, 1997, s.12). Ekolojik dünya görüşünü benimseyenler, çevre sorunlarının sebeplerini aysberge/buzdağna benzetererek inceleme eğilimindedirler. Onlar, bu sebepleri, görünür sebepler ve görünür sebeplerin dayandığı görünmez sebepler olarak ikiye ayırmışlardır. Çevre krizinin herkes tarafından müşahede edilebilen sebepleri arasında; nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme, turizm ve meteoroloji kökenli olaylar sayılır (Altuğ, 1990 s.13). Nüfus artışı, çevre sorunlarının sebeplerinden biridir ve bu sorunların ortaya çıkmasının etkenleri arasında görülür (Altuğ, 1990 s.13.). Bazı

ekolojistler, nüfus artışı hakkında şöyle derler: “Dünya nüfusu, 18.yy’den itibaren hızlı artmaya başlamış; ancak bu artışa karşılık doğal kaynaklar sınırlı kalmış ve hatta azalmıştır. Ancak, bilgi ve teknolojiadaki gelişmeler, yeni kaynakların üretimini sağlamışsa da, bu bile, nüfus baskısının doğurduğu sorunların azalmasında etkili olamamıştır.” (Görmez, 1997, s.13 ve 14). Böylece nüfus artışı, gerek evrensel ve gerekse ulusal düzeyde bazı çevre sorunlarının doğmasına neden olmuştur. Bu durum ilerde de devam edecektir.

Kentleşme, nüfus artışına koşut olarak ortaya çıkan çevre sorunlarının etmenlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bazı çevre bilim uzmanları, kentleşme konusunda şöyle demişlerdir. “Kentin büyük nüfus kitlesini barındırması, tabii çevreyi doğrudan olumsuz biçimde etkilemiştir. Tarım topraklarının yerleşmeye açılması, kırsal bölgelerin ve tabii kaynak açısından zengin yerlerin konut ve benzeri amaçlarla bozulması, çevre sorunları açısından olumsuzluklar ortaya çıkarmıştır.” (Altuğ, 1990 s.16, 22; Görmez, 1997, s.19, 20). Yerleşme ve barınma için yeni yerleşim mekânlarının açılması, verimli arazileri yok etmiştir.

Çevre sorunlarının sebeplerinden birisi de sanayileşmedir. “Günümüzde çevre sorunlarının ortaya çıkışı sanayileşmeyle başlamıştır. Çünkü ilk defa sanayi devrimiyle insan, tabiata hâkim olmaya başlamıştır.” diyen Görmez gibi bazı çevre yazarları, “Sanayileşmenin yararları yanında, en büyük açmazı, gelecek kuşaklara ait kaynakları tüketmesidir. Neticede sanayileşme, çevre sorunlarının etmenlerinden birini oluşturmuş, mal ve hizmet üretim biçimlerinde kendini göstermiştir.” (Görmez, 1997, s.16, 17; Altuğ, 1990 s.22, 23) demiştir.

Turizm, çevre sorunlarının sebeplerinden biridir. Ekologlar, turizm konusunda şöyle demişlerdir. “Turizmi harekete geçiren saik, kültürel, tabii ve tarihî değerlerdir. Son yıllardaki algılayış biçimiyle turizm, çevre sorunlarının sebebi olarak ortaya çıkmış olup, doğal dengeyi bozucu nitelik taşır. Turizmin geleceği büyük oranda çevreye bağlıdır. İnsanlığın ortak malı olan kıyılarda, nüfusun yoğunlaşması, atıkların artması, yeşil alanların yakılması ve konut için alanların açılması gibi nedenlerle yok edilmesi ve yerel kültürlerin tahrip edilmesi turizmin, çevre sorunu sebebi olarak algılanmasına neden olmuştur.” (Görmez, 1997, s.20, 22).

Çevre sorunlarının meteorolojik kökenli sebeplerinin başında hava kirliliği gelir. Atmosfere bırakılan kirleticiler, birtakım hava hareketleriyle herhangi bir yerden diğer bir alana taşınır, dolayısıyla çevre sorunlarının bir sebebi olarak karşımıza çıkarlar (Altuğ, 1990 s.23, 24). Bunların dışında bazıları kuraklığı, silahlanmayı, savaşları, açlığı, nükleer enerjiyi, uyuşturucuları, sağlık sorunlarını ve asit yağmurlarını (Görmez, 1997, s.40, 46) çevre sorunlarının sebepleri arasında kabul etmişlerdir.

Çevre sorunlarının görünmez sebeplerini, insanın kurduğu medeniyet ve kültürlerin tabiat olgusuna yaklaşımında, insanın kendince geliştirdiği insan tasavvurunda ve bu tasavvurun aktif hâle getirilmesinde aramak yerinde olur. Çevre sorunlarının sebepleri arasında unutulmuş bir hususa Nasr gibi düşünürler şöyle bir açılım getirmişlerdir. “Pek az kişi, gerçeği olduğu gibi görüp, tabiat ve tabii çevre karşısında saldırıya ve savaşa dayanan tavrını değiştirmede süreci insan toplumunda barışı sağlamanın mümkün olmadığını anlayabilir. Dahası, tabiatla barışık olmanın, manevî düzenle barışık olmaya bağlı olduğunu kimse anlamak istemiyor.” (Nasr, 1982, s.10). Yani, manevî düzenle barışmayan insanın canlı, cansız, hayvan ve bitkiden oluşan doğal çevresine karşı davranışları düzenli olmayacaktır.

Çevre sorunu, insan düşüncesinde oluşan kimi değişimler sonucu insanın, çevrede bulunan varlıklara ve tabiata bakışından kaynaklanır. Dünya, eskiden kâinatın merkezi kabul edilirdi ve bu bakış açısı dünyaya yeterince kutsallık izafe etmeye yetiyordu (Uslu, 1995, s.11.). İnsanın kendisine bakışındaki değişim ve bunun sonucu oluşan toplumlar, bizzat çevre krizinin temel sebepleri arasında sayılır. Bazı çevre bilimciler, insanın kâinat tasarımıındaki farklılığın, en önemli kriz kaynağı

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/35

olduğunu; önceden sınırsız kabul edilen kâinatın, sonradan sürekli kâr amacıyla kullanılmasının sorun oluşturduğunu (Görmez, 1997, s.13-35) belirtirler.

Günümüz insanı, tabiatla barış yerine onunla savaşma, beraberlik yerine ona tahakküm etme, yararlanma yerine alınıp satılan bir meta ve hammadde kaynağı görme, emanet olarak görme yerine sahiplenerek gelecek nesillere sorunlu bırakma eğilimindedir (Uslu, 1995, s.11-13). Afrika atasözünde “Bu dünya bize atalarımızdan miras kalmamıştır. Aksine bu evren bize çocuklarımızdan emanet kalmıştır.” (Uslu, 1995, s.9) ile dillendirilmiştir.

Çevre sorunlarının görünmez sebepleri arasında bilimsel devrim, sanayileşme aydınlanma ve modernitenin olduğu da ileri sürülmüştür. Çevre bilimciler, “Milâttan sonra on altıncı yüzyılda bilimsel alandaki değişimler hayatın her alanına girmeye, kartezyen evren anlayışına göre tabiat işletilmeye ve sömürülmeye başlamıştır. Doğa ile mücadelede insana bazı sınırlamalar getiren organik tabiat görüşünden vazgeçilmesi, onun sömürülmesi sonucunu doğurmuştur.” (Görmez, 1997, s.27) demişlerdir. Bütün bu hususlar, Rönesans ve reform hareketleriyle ortaya çıkan bilimsel devrim, aydınlanma ve moderniteyi de içine alan bir tek sebeple izah edilebilir. Bu sebep, insanın kendisini Tanrı’dan kurtarması veya kurtardığını sanmasından doğmaktadır (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.27; Canatan, 1998, s.19).

Çevre sorunları konusunda problematik kabul edilen birtakım hususlar vardır ve bunlar, çevre sorunlarını günümüzde çok boyutlu bir problem hâline getirmiştir. Bazı yazarlar, bu konuda “Birçok sosyal-ekonomik hâdiseye bağımlı olan ve bu vakıalar tarafından belirlenen çevre problemi, tek başına ortaya çıkan ve tek başına çözümlenebilecek bir konu olmaktan çoktan çıkmıştır.” (Uslu, 1995, s. 29) demişlerdir. Sorunsal noktalar arasında “kaynakları kıt dünyada yaşayan insanların, sonsuz bir tüketim arzusu duymaları ve egemen ekonomik sistemin bunu teşvik etmesi” olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca “sınırlı olan bir dünyada, insanların sınırsız ilerlemeye ve büyümeye inanmaları ve bunu gerçekleştirmek için büyük çaba göstermeleri ile üçüncü dünya ülkelerindeki bazı sıkıntılar çevre sorunlarına yol açarken, çevre sorunlarının varlığı, bu ülkelerin yeni problemlerle karşılaşmalarına neden olması” gibi unsurların da varlığından söz edilmiştir. En nihayet sorunlar noktalardan bazıları “çevre korumacılık ile büyük endüstri kuruluşları arasında ilişkilerin varlığı, çevre korumanın ve temizlemenin maliyetini kimin üstleneceği, insanın tabiata müdahalelerine tabiatın ne reaksiyon vereceğinin kestirilememesi, çevre sorunlarının kökeni veya dünyanın böyle bir problemle neden karşı karşıya kaldığı konusunda bir mutabakata varılamamış olması” (Uslu, 1995, s.29) şeklinde sıralanmıştır.

Çevre sorunları, sonuçları bakımından da dikkate alınmalıdır. Sonuçları itibarıyla çevre sorunları, büyük felâketlere sebep olabilecektir. İnsanlığın kimi önlemler almasına karşın, çevre sorunlarında belirgin bir azalma görülmemiştir. Zira karşılaştığımız sorunlarının çoğu, evrensel boyutlu iken, kimi sorunlar ulusal ve bölgesel bir karakter arz ederler. Çevre sorunları, çözümlerinin kolay olması için, mahiyetleri gereği bütüncül yaklaşımla ele alınmalıdır.

Gelecek kuşaklardan emanet olarak alınan bu dünyayı, ekolojik felâkete uğratmadan torunlarımıza teslim edebilmek, günümüz insanının sorunlarından biri ve en önemlisidir. Bunun için evrensel düzeydeki çevre sorunlarına, evrensel düzeyde çözümler üretilmeli ve uygulamaya yönelik projeler hayata geçirilmelidir. Projeleri destekleyen konferanslar ve toplantılar düzenlenmeli; çevre konusundaki bilinçlenme ulusal ve bölgesel plâformlara taşınmalıdır. Çevre konusuna yer vermediği için eleştirilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine çevreyle ilgili hususlar da eklenmelidir.

1.6. Büyük dinler, bazı felsefî düşünceler ve ideolojilerde çevre

Yeryüzünde var edilişinden beri insan, bir çevreye bağlı olarak yaşamını sürdürmüştür. Öyle ki bu çevre, insanı bağrında taşımış ve tüm iyiliklerini ona sunmuştur. İnsan, esrarengizliklerden

korkmuş, bunlara karşı korunma çareleri geliştirmiştir. O, bu korunma çarelerine çevreyi tanımak için başvurmuştur. Bu bağlamda din, felsefî düşünce ve ideolojilerden olumlu ya da olumsuz olarak çevre etkilenmiştir. Bu ise insan eliyle gerçekleşmiştir.

Batılı din tarihçileri dinleri, ilkel kabile dinleri, millî ve evrensel dinler olarak üçe; müslüman din tarihçileri ise, hak ve batıl dinler diye ikiye ayırmaktadırlar. Dinler, belli bir çevrede doğarlar ve geliştikleri ortamdan kimi yerel izler taşımışlardır. Aynı şekilde, felsefî düşünceler ile ideolojiler de, bir çevrede ortaya çıkmıştır. Çevre ve insanın olmadığı yerde ne din, ne felsefe ve ne de ideoloji vardır. Araştırmaya katkı sağlayacağından büyük dinler, bazı felsefî düşünceler ile ideolojilerin çevre olgusuna bakışları da dâhil edilmiştir. Çevre olgusunun daha iyi anlaşılması ve çevre insan ilişkilerinin tespit edilmesinde bunun etkili ve yararlı olacağı düşünülmüştür.

1.6.1. Büyük dinlerde çevre

Dinler, yaşadığımız dünyada insanlar için belirlenmiş veya insanlar için kurulmuş bir yol haritasıdır. Yeryüzünde bugün en ilkelinden en kutsalına kadar çok sayıda din olduğu belirtilmiştir. Bu dinlerin en belirgin vasıflarının tanrı, peygamber ve ahiret inancı olduğu beyan edilmiştir. Dinler ayrıca tabiat, insan, hayvan, cansız-canlı varlıklar, gökyüzü gibi konularla da ilgilenmişlerdir. “Her şeyin dinin etrafında, din için, dinle teşkil olunduğunu vurgulayan” (Tümer ve Küçük, 1993, s.1. Karş. Öztürk, 1987, s.25.) Victor Cousin’in bu sözü dinlerin, pek çok alanla ilgilerinin olduğunu vurgulamaktadır. Bütün dinler, doğdukları devirde bugünkü sorunlarla karşılaşmamıştır, fakat ilâhî dinler, ilâhî dinler, asırlarca geçerliliğini koruyan ilkeler vaz etmişlerdir. Zira dinler, insan için bir endişe taşımış ve hayatın bir amacının olduğunu ifade etmişlerdir. İnsanın geçmişin mirasçısı ve geleceğin emanetçisi olduğu ilkesini de vaz etmişlerdir (Rose, 1997, s.41. Karş. Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.321; Öztürk, 1987, s.26; Hançerlioğlu, 1963, s.11).

Çevre olgusu ise deniz, göl, dere ve akarsu gibi hidrosferi; hava, hava hareketleri, rüzgâr, güneş, ay ve yıldızlar gibi atmosferi ve onun üst tabakalarını; ada, anakara gibi yerküreyi; yerküredeki bitki, hayvan ve insan popülasyonlarını içine alan olgu sistemlerinden oluşmuştur. Dinlerin çevreye olan ilgileri, onların kutsal metinlerinde açık bir şekilde görülmüştür. Bir şeyin din olabilmesi için birtakım şartları taşıması gerektiği ve dinin tanımı da bu ilkelere göre yapıldığı beyan edilmiştir. o halde din “bir cemaati, kutsal kitabı, peygamberi veya kurucusu bulunan; tanrı kavramına sahip olan; inanç sistemine bağlı olarak yapılan ibadeti mevcut bulunan ve ahlâkî kurallara vurgu yapan bir değerler sistemi” (Mevdûdî, 1983, s.109. Karş. İbn Manzûr, c.XVII, s.24 ve 30; Tümer ve Küçük, s.6; Öztürk, 1987, s.26) şeklinde tanımlanmıştır.

Din, bütün zamanlarda var olmuştur. Zira insanlar, kimi inançlara bağlanarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Çünkü din, toplumları ayakta tutan kurumlardan biri olarak kabul edilmiştir. B. Constant’ın “dinin; insanlık tarihine en çok egemen olan bir amil ve dinî hayatın varlığımızın ezeli bir niteliği ve ayrılmaz bir keyfiyeti olduğunu” (Tümer ve Küçük, 1993, s.38; Öztürk, 1987, s.27) belirtmesi, bu yönden büyük önem arz etmiştir. Bu açıdan din duygusunun, tabii/fitrî olarak insanda var olduğu ifade edilmiştir. Kurân’da din duygusunun fitrî olduğu ve Allah’ın, insanı, bu fitrat üzere yarattığı bildirilmiştir (Yunus, 10/ 84; Alu İmran,3/52; el ve Kasas, 28/53). Kimilerince dinin kaynağı, animatizme ve korku sonucu tapınmaya ya da totemizme ve naturizme bağlanmıştır (Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.322; Tümer ve Küçük, 1993, s.27; Öztürk, 1987, s.27).

Büyük dinler ifadesinden budizm, hinduizm, konfüçyanizm, taoizm, eski türk İnancı ve zerdüştlük anlaşılmıştır. İlahi dinler ifadesiyle ise yahudilik, hıristiyanlık ve İslâm kastedilmiştir. Büyük dinler ifadesiyle, insanlığın gündeminde yer eden ve çevre olgusuyla ilgilenen anlatılmak istenmiştir (Tümer ve Küçük, 1993, s.53). İlkel kabile dinlerinin çevreye ilgileri, dünyayı esrarengiz bir varlık olarak görmeleri ve ondan ürpermeleriyle sınırlı görülmüştür. Onların geleneksel düşüncelerinde çevreye saygılı oldukları da bir vakta olarak tespitlere yansımıştır.

Turkish Studies

Budizm, evrensel bir dindir. Bu din, milattan önce 6'ncı yüzyılda Hindistan'da kurulmuş ve evrensel niteliğe bürünmüştür. Bu dinde âlemin nasıl yaratıldığını insanın bilemeyeceği belirtilmiştir. Budizm, ekolojik bir din ya da dinsel bir ekoloji olarak tanımlanmıştır. Bunda temel prensibin irfan olduğu belirtilmiştir. Bu ilke, tabiatın gerçek değerinin, tabii hukuk içerisinde kavranmasını ve anlaşılmasını ifade etmek amacıyla işleme sokulmuştur. Tabii hukukun kâinatta geçerli olduğu ifade edilmiştir. Mesela onlara göre avlanmak, balık tutmak, uyuşturucu imal etmek, doğru kabul edilmemiştir (Batchelor ve Brown, 1997, s. 9-14; Yurdaydın ve Dağ, 1978, s.132; Taplamacioğlu, 1966, s.150-157; Tümer ve Küçük, 1993, s.129-163; Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.197; Hançerlioğlu, 1963, s.32). Ama yüzbinlerce Arakanlıları, yerlerinden ve yurtlarından kovan ya da öldüren bu din, taraftarlarınınca insana gram saygısı olmayan bir din haline dönüştürülmüştür.

Buda bir konuşmasında “İnsanların kalbinde şehvet düşkünlüğünün, hırs ve yanlış değerlerin hâkim olması ve toplumda ahlâksızlığın yaygınlaşması halinde yağmurların düzenli yağmayacağını söylemiştir. Bu durumda bitkilerin de hastalanacağını ve kıtlık sonucunda ölümlerin artacağını söylemiştir.” (Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.197. Karş. Batchelor ve Brown, 1997, s.45). Tabiatın aşırı şekilde sömürülmesi, Buda tarafından en ağır ifadelerle lânetlenmiştir. Budizm, tabiata karşı tahripkâr olmayan nazik bir tavır tavsiye etmiştir. Aile reisinin, mal biriktirmeyi arının çiçeklerden nektar toplaması gibi yapmasını tavsiye etmiştir. Çünkü arının, çiçeğin kokusuna, güzelliğine zarar vermeyeceğini ve onu, tatlı bir bala dönüştürmek için toplayacağını beyan etmiştir. Bu bakımdan, doğuştan gelen dâhilî potansiyelini gerçekleştirmesi ve tabiatın üzerine yükselebilmesi için insanın, tabiatı doğru bir şekilde kullanması gerektiği dile getirilmiştir (Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.197; Batchelor ve Brown, 1997, s.48).

Budist bir rahip olan Ya Un “İnsanlar ve hayvanlar, toprağı işleyip tohumu ektiği zamandan, yiyeceklerin ağza ulaşması ve giyeceklerin ise, bedeni örtmesine kadar acı çekerler. Bu işlemler sırasında toprakta yaşayan sayısız küçük varlıklar zarar görür” (Batchelor ve Brown, 1997, s.29) demiştir. Bir diğeri ise şöyle demiştir. “Yeryüzü, sınırsız sayıda şekil ve yüzlerce çeşit otla doludur. Her otun ve her şeklin kendisi, bütün bir yeryüzü gibidir. Yalnızca dünyada su yoktur, fakat suda da bir dünya vardır. Bulutta, havada, ateşte, yerde, olaylar âleminde, ot yaprağında, dal ve değnek parçasında canlılarla dolu bir dünya vardır.” (Batchelor ve Brown, 1997, s.34; Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.197).

Büyük dinlerden biri de hinduizmdir. Bu dinde şiva, âlemlerin rabbi, âlemi yok edip yeniden yaratacak tanrı olarak kabul edilmiştir. Bu dinde, tanrı-âlem birliği yani panteizm vardır. Samsara, ruh göçü ve tenasüh inancında yaptıklarına göre insan, hayvan, bitki ve insan şeklinde yeniden doğar. Ayrıca yogi, yoga yaparak kâinatın değişmez özüyle, yani tabiatüstü güçlerle temasa çalışır. Bu dinde ibadet mekânları vardır ve ayrıca her yerde de ibadet yapılır. İnekler, yer, gök ve hava âleminin anası olarak görülmüştür (Tümer ve Küçük, 1993, s.52; Bolay, 1987, s.108; Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.325; Öztürk, 1987, s.71). Onlar, her zaman kutsal nehirlere, dağlara, ormanlara ve hayvanlara olan saygılarıyla tabiata yakın olmuşlardır (Prime, 1997, s.11; Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.325).

Bu dine göre yaratılış tek bir defada olmamıştır. Aksine mevsimlerin birbirini takip edişindeki gibi Vişnu, maddî dünyayı devamlı yaratmış ve kendi varlığına katmıştır. Bu dine göre cüz'î ruh denilen atma, hayatın temelini oluşturur. Bu, benlik şeklinde var olarak vücuda enerji verir. Bu nedenle dünya, madde ve ruhun bir birleşiminden oluşur (Prime, 1997, s. 47; Aydın, 1987, s.19; Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.325). Dünya bencil istekler için yağmalanacak ruhsuz maddelerden oluşmamıştır. Onlar, güneşin doğuşunu gördüklerinde, suyu tattıklarında, muson yağmurları altında toprağın kokusunu duyduklarında Vişnu'yu hatırlarlar. Vişnu, her bir canlının kalbinde bulunan atmaya eşlik eder (Prime, 1997, s.1).

Turkish Studies

Bu din, besin üretimini, karma prensibine bağlamıştır. Bu dine göre bütün etkiler, tepki doğurur ve her şey, bağlarla birbirine bağlanır. Onlar, besin miktarıyla insanların ahlâkî ve rûhânî tutumları arasında bir münasebet olduğuna inanmaktadırlar (Prime, 1997, s.53). Kutsal metinlerde şu düsturlara rastlanmıştır. “Tüm canlılar, yaşamak için tahıl tanelerine, tahıllar da yağmura ihtiyaç duyar. Yağmur, ibadetlere dayanan dinî faaliyet yani yajna sayesinde yağacağını düşünmüşlerdir. Bolluk, doğayla uyum içinde sürdürülen dindar hayatın sonucu olarak görülmüştür.” (Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.326) Bu dine göre hac, ateş dağı ve diğer gelenekler, doğal, toplumsal ve manevî çevre gibi üç çevreyle sağlıklı münasebetin sembolleri olarak görülmüştür (Prime, 1997, s.110; Özdemir, 1997, s.92).

Hindu geleneğinde fedakârlık, vermek ve nefis terbiyesi gibi üç ilkedен söz edilmiştir. Bunların yeryüzünün kefareti için üç ekolojik ilke olduğu beyan edilmiştir. Fedakârlık yoluyla yeryüzü bereketlenir. Vermek, toplumun kefaretidir ve toplumdан alınanların geriye ödenmesini ifade eder. İnsan, vefa borcunu ödemek için aklını, gücünü, parasını, zamanını ve sahip olduklarının hepsini vermelidir. Bu, toplumun ekolojisini muhafaza eder. Toplum, eğer vermek üzerine kuruluysa, orada yoksulluk, sömürü ve yokluk olmaz. Hindu düşüncesinde çevre, tabiatla ve insanın dünyasıyla ilişkilendirilmiştir. Tapas, ruhun ve batını çevrenin kefaretidir. İnsan, kendi batını çevresini güzelleştirmelidir (Prime, 1997, s.106 ve 108; Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.326).

Taoizm’de¹ Tao, dünyayı yöneten sebep ve âlemden önceki yaratıcı bir prensip olarak kabul edilmiştir. Tabiat ve evren, onun sayesinde var olmuştur. Her şeyi yaratan ve besleyen odur (Tümer ve Küçük, 1993, s.44 ve 45. Karş. Capra, 1996, s.37-38). Bu dinde çevreye dair olumlu unsurlara ve bilgilere rastlamak mümkün görülmüştür. Dünya dinlerini araştırma merkezi tarafından, 5-8 Haziran 1998 tarihinde taoizm ve ekoloji konulu bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta, birçok bilim adamı tarafından taoizmin çevreye bakışı ele alınmıştır.

Türk eski inancında gök tanrı ya da tengri, her şeye hayat veren ve her mahlûku yaratan olarak kabul edilmiştir. İlkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde bayramlar yapılmıştır. Bunlar, dinsel karakterli, tabiata saygıyla karışık ritüeller olarak algılanmıştır. Kötü ruhları defetmek için adak hayvanını başıboş bırakmak ve yağmur yağdırmak için törenler yapılmıştır. Vatan sevgisi, topraklarına bağlılık Türk eski inançları arasında sayılmıştır (Tümer ve Küçük, 1993, s.47; Aydın, 1987, s.25).

Zerdüştlük, Zerdüş’tе nispet edilmiştir. Zarathustra, Yunancada güzel develere sahip olan, halk dilinde ise yaşayan yıldız anlamında kullanılmıştır. Bu dinin tanrısı Ahura-Mazda, âlemi şekillendiren ve yaratan olarak kabul edilir. Kurban kesimine karşı çıkmıştır. Parsilikte ölümler, şehirlerden uzak ve dakhma denilen ölü kulelerine konulmuş ve böylelikle ölümlerin toprağı kirletmedikleri düşünülmüştür (Öztürk, 1987, s.67; Hançerlioğlu, 1963, s.29; Guénon, 1989, s.87).

Yahudilik, ilâhî dinlerin en eskisi ve mensubu en az olanıdır. Tekvin’de yaratılış, kâinatın yaratılışı ve Âdem’in yeryüzüne inişi meselesine değinilmiştir (Yurdaydın ve Dağ, 1978, s.168; Tümer ve Küçük, 1993, s.174; Öztürk, 1987, s.33). Bu ve benzeri bilgiler çevre meselesine yer verildiğinin bir işareti sayılmıştır. Yahudiler, Kitab-ı Mukaddes’ten beri ekoloji konusunda doğaya, insana ve hayat formuna karşı ilgi, anlayış ve pratik öneriler sunmuşlardır. Yahudilikte maddî ve manevî bütün gerçeklikler, Allah’ın mahlûkatı olarak görülmüştür (Rose, 1997, s.9).

Yahudi yazarlar, dinî öğretilerinin, ekolojik anlamda zengin bilgiler ihtiva ettiğini ve bunların ekolojinin sorunlarına pratik çözümler sunabileceğini ve bunların, geçmişe ait şeyler olmadığını ifade ederler. Onlara göre bu din, şimdiki deniz, toprak ve hava kirliliklerinin

¹ Lao ve Tzu, milattan önce 604 doğmuştur, fakat vefat tarihi tespit edilememiştir. Bu açıdan taoizm, milli bir din olup Çin’de kurulmuştur.

giderilmesine, ozon tabakasındaki bozulmaların onarılmasına, atık maddeler sorununun giderilmesine ve sera etkisinin en aza indirilmesine yardım edebilecek ilkelere sahiptir. Böylece yahudiler, toprağa ve onun sunduğu nimetlere karşı hürmet beslerler. Onlar, dinlenme yılında toprağın sürülmediğinden, bayramların tarıma dayandığından ve ağaç sevgisinden haberdardılar. Bu gelenekte her peygamber, bireyin ve milletin sağlığını, doğal özelliklerle mukayese etmiştir (Rose, 1997, s.14 ve 27).

Yahudiler, tabiatın tahrip edilmeye devam edilmesi hâlinde çevrenin buna tepki vereceğini ve insanı yok edeceğini kavramaya yeni başlamışlardır. Yahudilik, Allah'ın yeryüzündeki vekilinin insan olduğunu ve mevcut varlıklarla birlikte yaşaması gerektiğini öğretir. Fakat insanların yaşam alanlarıyla birlikte kimi türleri yok ettiklerini ve bundan duydukları pişmanlıklarını anlamaya başladıklarını belirtmişlerdir. Talebi karşılamak için daha fazla üretim yapılmasına ve tabiata hoyratça hücum edilmesi, tabiat net bir tepki vermiştir. Dünya toplumları, ozon tabakasına, solunan havaya, içilen suya, toprağın kalitesine ve yiyeceklere ilgi göstermeye başlamışlardır (Rose, 1997, s.28).

Talmud'da şehirlerin etrafında yeşil alanlar oluşturmak, atıkları tanzim etmek, tabiatı korumak, yok etmemek, tahrip etmemek ve savaşta ağaçları özellikle meyve ağaçlarını kesmemek gibi teorik hükümler çevreyle ilgili bulunmuştur (Rose, 1997, s.33). Bu dine göre yeni yıl Şubat ayına denk gelir ve o gün ağaç dikmeye ayrılmıştır. Tüm bayramlar, bir tek halkın ve toprağın hayatındaki dönüm noktaları anısına yapılır. Bu seremonilerin karakteristik bir özelliği de hepsinin kutsal topraklar, hasatlar, ağaçlar ve ekinlerle bağlantılı olmasıdır. Yine çardak bayramı, çevreyle alakalıdır ve ürünlerin hasat edildiği sonbahara rastlar (Rose, 1997, s.35 ve 37). Günümüzde kimi ulusal fonlar yoluyla cemaatin yıl boyunca zorunlu olarak biriktirdiği paralarla, ülkelerini donatmak adına ağaç dikmek, bataklıkları temizlemek ve arazi satın almak gibi işleri yapmaktadırlar. Kırk yıllık bir süreçte kutsal topraklarda gölgelik oluşturmak, toprak kaymasını önlemek ve su seviyesini korumak üzere yüz seksen milyon ağaç dikilmiştir ki bu, ekolojik bir operasyondur (Rose, 1997, s.38). Şu "arz-ı mev'ûd" inancı, onların çevreye bakışlarında önemli bir etken olarak telakki edilmiştir. Onlara göre çevreyi tanımlamada ışık önemlidir. Kitaplarına göre yaratılan ilk şey ışıktır; tabiat ve çevre ışısız hiçbir şey ifade etmez. Işığın yokluğu on musibetten biri olarak belirtilir. Bir bilgide (Tesniye, 11:13-17) "Eğer emirlerimi iyice dinlerseniz, sizin diyarınız için vaktinde yağmur göndereceğim ve tarlarda hayvanların için ot vereceğim. Yüz çevirirseniz toprak mahsulünü vermez ve rabbin size verdiği iyi memleketten yok olup giderseniz" (Rose, 1997, s.40-41; Özdemir, 1997, s.93-95) denilir.

Yahudilikte tsaar baolei hayyim kavramı, canlı mahlûkata eziyet etmemek, onları incitmek, hayvanlara iyi davranmak anlamında kullanılmıştır. Bir veride "Yeryüzündeki her bitkinin, semadan mutlaka bir koruyucusu vardır. Yeryüzünde yetişen her varlık bir şeyler söyler. Yeryüzündeki her cansız varlık bir sırrı fısıldar. Bu bağlamda bütün mahlûkat terennüm eder." (Rose, 1997, s.49 ve 78) denilmiştir. Bu dinde, toprak ve toprağın verimliliği ile halk arasındaki ilişki, toplumun, Allah ile olan ahbine sadık kalmasına bağlı olduğu fikri üzerine kurulmuştur. Örneğin, ayette "Sözünüzde durmazsanız, Tanrı size gazap edecek, göklerin kapılarını üzerine kapatacak, yağmur yağdırmayacak, toprağınız ürün vermeyecektir. Bunların sonucunda Tanrı sizi, yaşadığınız bu topraklardan silecektir." (Rose, 1997, s.57; Kitab ve ı Mukaddes, Tesniye 11:13 ve 17) denilmiştir.

Hristiyanlık, ilâhî kaynaklı ve mensubu en fazla olan bir dindir. Asırlarca haksızlıkların içinde yer almasından ötürü kilise, sömürgecilğe, köleliğe, tabiatın ele geçirilmesi düşüncesine ve katledilmesine izin vermiş ve bu nedenle de sert bir dille eleştirilmiştir. Hristiyanlığa göre gezegenimizin hasta olmasında kilisenin payı vardır (Breuilly ve Palmer, 1997, s.19; Toplamacıoğlu, s.181; Yurdaydın ve Dağ, 1978, s.185).

Turkish Studies

Hıristiyanlıktan neşet etmiş Benediktin hareketi, çevreci hıristiyanların örneklerinden biridir. Kuzey Avrupa'yı çevre krizinden bu hareket mensuplarının kurtardığı ifade edilir. Erken dönemde hıristiyanlar dünyayı, yaşayan, esrarlı ve mukaddes bir varlık olarak görmüşlerdir. İncil yazarları, tabii dünyanın, Tanrı'nın hikmetli yaratışının bir neticesi olduğunu açıkça ifade ederler (Breuilly ve Palmer, 1997, s.10; Russel, 1987, c.II, s.135). Onlar, Tanrı'ya itaatin, yaratılışın verimini artıracaklarını ve devam ettireceğini, ona itaatsizliğin ise insanın dışlanmasına sebep olacağını ve bereketi çoraklığa çevireceğini ifade ederler (Breuilly ve Palmer, 1997, s.47 ve 51).

Püritenler, toprağı Kızılderililerden daha fazla ekip biçmeğe başladıklarında Tanrı'nın, onun kullanılmasını amaçladığı gibi kullandıklarına inanmışlardır. Böylece onlar, kutsal olan bütün varlıkları düşüncelerinden kovmuş ve tabiatı, seküler bir dünyaya dönüştürmüşlerdir. Hıristiyanlık Tanrı'yı, aslında tabiatın içinde değil, tarihte iş başında bulmayı bekliyordu. Aziz Francis (1182-1226) sularıyla, tepeleriyle, yeryüzündeki ve gökyüzündeki varlıklarıyla bütün mahlûkatın Tanrı tarafından sevildiğini ve onların da Tanrı'yı sevdiğini söylemiştir (Breuilly ve Palmer, 1997, s.61). Protestanlar, mahlûkatın insanlar tarafından kullanılmaları için yaratıldıkları fikrini benimsemişlerdir (Breuilly ve Palmer, 1997, s.122; Özdemir, 1997, s.96 ve 103).

İslam, esasen Allah'ın tüm elçilerini tebliğiyle sorumlu tuttuğu dinin adıdır. Bu dinin son temsilcisi de Hz. Peygamberdir. Bu açıdan önceki elçilerin tebliğ ettikleri İslam dininin çevresel uygulamaları, son peygamber tarafından da sürdürülmüştür. Süreç ise oldukça kadimdir. Yani, İslam'da çevre anlayışının tarihsel süreci, Hz. Peygamberden önceki ilahi dinlere ve peygamberlere kadar uzanır. Buna örnek, Hz. İbrahim'in Mekke'yi haram bölgesi ya da popüler deyimıyla sit alanı ilan etmesi gösterilebilir.

İslam'ın teorik boyutu ile pratik yönü müşahede âlemine Hz. Peygamberle çıktığı için İslam'ın çevre anlayışından ziyade Hz. Peygamberin çevre uygulamalarından söz etmek daha yararlı olacaktır. Çevre uygulamaları, Hz. Peygamber döneminde belli sınırlılıklarla birlikte zirve noktaya ulaşmıştır. Bu zirve anlayışın daha sonraki dönemlerde sürdürülmediği görülmüştür. Bunun nedenleri arasında Hz. Peygamberin çevreyi korumaya dair yasaklara ve onları ihlal edenlere biçilen cezalara itina gösterilmemesi ve zamanın şartlarına göre geliştirilmemesi gösterilmiştir. Ne yazık ki sünnet ya da hadis ekolojisi, kişilerle kaim bir inanç ya da ahlak olarak kalmış ve ona kurumsal bir hüviyet kazandırılmamıştır. Dönemindeki pratiklere bakarak sünnet ekolojisinin kurallara dayalı ve hukuki alt yapısı oluşturulmuş (Bayrakdar, 1992, s.66) ve yaptırımları olan ekolojik bir anlayış olduğu ifade edilmiştir.

Söze, uygulamaya ve onaylamaya dayalı sünnet ekolojisinde çevre ve ekosisteme dair faaliyetler, daha ziyade ahlakilik planında değerlendirilmiştir (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.77-90). Ekolojik uygulamaların ahlakiliği, tasavvufi bir yorumla sistemli bir hale getirilmiştir (Bayrakdar, 1992, s.83-99). Sünnette çevre ve ekolojik bileşenler, komşuluk ilişkileri ile borçlar hukuku içinde işlenmiştir (Akıncı, 1996, s.149-151). Bu açıdan sünnete dayalı ekoloji anlayışında ekolojik dengeyi korumada ileri düzeyde uygulamalar mevcuttur. Hz. peygamberin sünnetinde çevre hukukuna zemin oluşturacak zengin malumat ve uygulamalar vardır. Bize düşen görev, def-i mefsedet ve celb-i menfeat (Baktır, s.118) düsturundan hareket ederek, zengin edebiyatı ve uygulamaları insanlığın sorunlarına çözüm getirmek için yeniden yorumlamaktır. Ekosistem ve ekolojik döngüyle ilgili hadisleri ve diğer uygulamaları araştırıp ortaya çıkarmak bir başka sorumluluğumuzdur.

Hız. Peygamber, çevre ile ilgili her türlü düzenlemeyi sözlü olarak veren, uygulamayı fiilen gösteren ve tatbik eden ilk kişidir. Aynı zamanda o, çevreyle ilgili her yanlış gören, hatalı söz ve uygulamaların doğrusunu gösteren ve kendisine çevreyle ilgili olarak intikal eden taleplerin uygun olanlarını kabul eden veya reddedendir. Hız. Peygamber, aynı zamanda söz, fiil ve davranışlarıyla da

insanlığa örnek olmuştur. Onun canlı ve cansız âlemdeki varlıkların haklarına titizlik göstermesi ve kaynak olacak söz, fiil ve uygulamalarda bulunması, onun en doğal hakkıdır. O, bu husustaki görevini de eksiksiz olarak yerine getirmiştir. İslam tarihinde ekolojik dengeyi korumaya ve çevreye zarar vermemeye yönelik faaliyetler, en yoğun biçimde Hz. Peygamber döneminde yaşanmıştır. Çünkü o, yaşadığı dönemde çevreciliği ve ekolojik anlayışı siyaset haline getirmiş ve ekolojiyle ilgili çeşitli faaliyetler gerçekleştirmiştir (Bayrakdar, 1992, s.50). Derin ekolojiyi ilk defa uygulayanın Hz. Peygamber olduğu da beyan edilmiştir. Uygulamaları, çevre hukukuna kaynaklık etmiştir.

Hız. Peygamber ve halifelerden sonra İslam tarihinde çevreci ve ekolojik faaliyetler canlılığını yitirmiştir. Hız. Peygamber ve sahabe dönemindeki zengin ve ileri sayılan uygulamalar, azalmaya başlamıştır. Ancak beşinci halife olarak adlandırılan Ömer b. Abdülaziz döneminde her alanda olduğu gibi insan dışındaki canlı hayatın korunması hususunda da önemli gelişmeler olmuştur. Hayvan haklarıyla ilgili ilginç bir uygulamada Ömer b. Abdülaziz'in valilere gönderdiği mektupların birinde rastlanmıştır. O, valilerinden şöyle bir istekte bulunmuştur. "Atların boş yere koşturulup eziyete maruz bırakılmasını önlemelerini hatırlatmış, atlara ağır ağır gemlerin takılmasını ve altında demir bulunan yularlarla eziyet edilmemesini emretmiştir. Asayiş memurları, halkın hayvanlara normalin üzerinde yük yüklenmesine ceza vermiştir." (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s.118).

Osmanlı devletine kadar kurulan devletlerin çoğu, Hız. Ömer döneminde başlatılan yerel yönetim biçimini muhafaza etmişler, hatta Abbasiler hisbe teşkilatını genişleterek bir İslam müessesesi haline getirmişlerdir. Bundan sonra çevreyle ilgili problemlerin halledilmesi, tamamen devletin ve hukukun tasarrufuna bırakılmıştır. Kamunun yerel yönetimler vasıtasıyla çevreyle ilgili faaliyetleri nasıl yürüttüğünü Eyyubiler dönemindeki şu uygulama bize göstermektedir. "Eyyubiler döneminde yerel yönetim hizmetine koşulan bir kişiye üst makamdan yapılan bir tayinde, yapması gereken hususlar sicil kaydında şu emirler şeklinde yer almıştır. "Hayvanların güçleri yetmeyen yüklerle yüklenmelerine dikkat çek, bu yola gideni azarla. Temizliğe, yoların aydınlatılmasına, cami ve mescitlerin temizliğini öne al. Yollara girişi men eden ve geçişi güçleştiren şeylerin bulunmasını yasakla, oynayanı men et ve tedbirler al." (Kazıcı, s.214-219).

1.6.2. Bazı felsefî düşüncelerde çevre

Arap dilinde felsefe sevgi, hikmet aşkı ve düşünce anlamında kullanılmıştır. İngilizcede love of wisdom ifadesiyle karşılanan bu kelimeye, hikmet aşkı ve hikmet sevgisi anlamları uygun görülmüştür. Diğer sözlüklerde ise düşünce ve bilgi anlamında alınmıştır (Doğan, s.370. Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.147). Filozoflar, felsefenin iki amaçlı bir bilim olduğunu, yaşadığı kâinat hakkında insana derli toplu bilgi vermeyi hedeflediğini ve ona kritik düşünme yetisi kazandırdığını belirtmişlerdir (Mengüşoğlu, 1958, s.117; Ryon, 1963, s.8; Öztürk, 1987, s.63; Gökberk, 1961, s.1).

Terim olarak felsefe, varlığın doğasına, insanın yaşamına ve nasıl davranması gerektiğine ilişkin tezler üreten ya da ortaya atılan teorileri inceleyen bilim dalı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca o, maddeyi, hayatı, bunların belirtilerini, sebeplerini ve sonuçlarını inceleyen zihinsel ve fikrî faaliyet olarak da tarif edilmiştir. Filozofun düşüncelerinin toplamına ve özel teorilerine de felsefe denilmiştir. William James (1842-1910) felsefeyi, iyice düşünme ve düşündüğünü açıklama teşebbüsü şeklinde tarif etmiştir (Hançerlioğlu, 1976, c.II, 147; Ryon, 1963,s.5).

Bu bağlamda düşünce, insanın varlık yapısında ortaya çıkan zihinsel bir yeti olup onu, diğer varlıklardan üstün kılan bir nitelik olarak değerlendirilmiştir. İnsanlık, çok eski devirlerden beri birçok düşünce geliştirmiştir. O, bunlardan bir kısmını sistemli hâle getirmiş ve felsefî sistemler kurmuştur. Felsefe, ayrıca birçok konuda soru soran ve sorulara cevap arayan bir disiplin olarak görülmüştür. Bu açıdan felsefî düşüncelerde tabiat, tabiatdaki varlıklar ve tabiatın oluşumu gibi, çevre olgusunun kapsamına girebilecek fikirler sürekli irdelenmiştir. Belirgin özellikleri dikkate alan ve

çağlara dayalı bir ayırım yapan tarihçiler, onu, il, orta, yeni ve aydınlanma bölümlerine ayırmışlardır (Birand, 1987, s.1; Ryon, 1963, s.10; Gökberk, 1961, s.1).

Sokrates, faziletin varlığına dünyada üstün bir düzenin varlığını delil kabul etmiştir. Milet mektebi, fizikçiler denilen ve yazdıkları eserlere tabiat hakkında adını veren Thales, Anaximandros ve Aneximenes gibi filozoflarca temsil edilmiştir. Bunlar, âlemin oluşumu, tabiatın kaynağı, dünyanın şekli, yapısı, gökyüzündeki varlıkların yapıları, mahiyetleri ve yıldızların dünyayla olan münasebetlerinin neler olduğunu açıklamaya çalışmışlardır (Birand, 1987, s.13; Öztürk, 1987, s.74; Gökberk, 1961, s.47).

Fizikçi Thales, suyun bütün varlıkların, okyanusun ise hayatın kaynağı olduğunu etmiştir. O, aslî madde olan arche'nin canlı olduğunu, canlıları yaratma gücüne sahip bulunduğunu da beyan etmiştir. Buna göre arz, yarı küre şeklindeki gök kubbeye çevrelenmiştir. Yine uçlardan biraz kalkık ve yuvarlak düzlem şeklinde olan yerkürenin, okyanusun üstünde yüzdüğünü iddia etmiştir. (Gökberk, 1961, s.14; Birand, 1987, s.13; Öztürk, 1987, s.75; Hançerlioğlu, 1963, s.43). Anaximandros, her şeyi kuşatan ve bitmek tükenmek bilmeyen şeyin apherion olduğunu söylemiştir. Varlıklar, apherion'dan zıtlar hâlinde ayrılarak ortaya çıkmıştır. Bu âlemin, bir gün mutlaka yok olacağını ve her şeyin apherion'a geri döneceğini bildirmiştir. (Öztürk, 1987, s.76; Birand, 1987, s.14; Gökberk, 1961, s.17). Anaximenes, her şeyin aslının ve âlemdeki hayatın kaynağının hava olduğunu bildirmiştir. Balıklar dâhil bütün canlıların nefes aldığını söylemiştir. Bütün nesnelere havanın sıkışıp yayılmasına göre meydana geldiğini belirtmiştir. Sıkışma derecesine göre hava rüzgâr, bulut, yağmur, su, buz, çamur, toprak ve kayaya dönüşmüştür. Yayıldığı zaman havanın ateşe dönüştüğünü iddia etmiştir. Yuvarlak bir düzlem olan arzın, hava boşluğunda hiçbir şeye dayanmadan kendiliğinden durduğunu söylemiştir. Dünyanın etrafının, havanın sertleşmesiyle oluşan şeffaf bir küreyle kaplı olduğu da söylenmiştir. (Birand, 1987, s.15; Öztürk, 1987, s.76; Gökberk, 1961, s.18).

Pisagorcular, âlemin odağında merkezî ateş bulunduğunu, beş gezegen, güneş ve ayla birlikte yer kürenin bu merkezî ateş etrafında döndüğünü iddia etmiştir. Xenophanes, âlemdeki bütün değişimleri ve bütün hareketleri Tanrı'nın idare ettiğini beyan etmiştir. Ona göre toprak, ana unsur olup, her şey topraktan çıkmıştır ve yine her şeyin toprağa dönüşeceğini belirtmiştir. Toprağın ise suda eridiğini ve bunun sonucunda deniz suyunun tuzluluğunu koruduğunu ifade etmiştir (Gökberk, 1961, s. 22; Birand, 1987, s.17; Reitmeister, s.39).

Herakleitos, logosun âlemdeki düzeni meydana getiren bir kanun olduğunu düşünmüştür. Âlemin sürekli bir oluş ve akış içinde olduğunu ve her şeyin zıddına dönüştüğünü iddia etmiştir. Bu bağlamda sürekli olarak sıcak soğuğa, soğuk sığağa, yaş kuruya ve kuru yaşa dönüşmektedir. Âlemde hiçbir şeyin yok olmadığını ve her şeyin, yeni bir biçim içinde yeni baştan ortaya çıktığını bildirmiştir. Âlemin ana maddesinin ateş olduğunu iddia etmiştir. Ateşin sıkışmasından toprak, onun erimesinden su, onun sıkışmasından buhar ve ondan da havanın meydana geldiğini ifade etmiştir (Öztürk, 1987, s.77; Birand, 1987, s.18-19; Gökberk, 1961, s.20-22).

Empedokles, âlemde dört unsurun var olduğunu ve bu öğelerin, her şeyin temelini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Bu unsurların su, ateş, hava ve topraktan oluştuğunu, kendi aralarında ya birleştiklerini ya da ayrıldıklarını beyan etmiştir. Bu öğelerin birleşmelerinin doğmayı, ayrılmalarının ise ölmeyi ifade ettiği bildirilmiştir. Bu dört ana unsura aşkın hâkim olmasıyla sphoiros oluştuğunu ve onda gök, güneş, okyanus ve havanın birbiri içine geçmiş hâlde bulunduğunu ve aralarında hiçbir kargaşanın olmadığını belirtmiştir. Âlemin oluşumunun ikinci safhasını kozmos teşkil etmiştir. Ona göre gökyüzü, kristal bir madde hâlindeki hava ve ateşten meydana gelmiştir (Birand, 1987, s.23; Öztürk, 1987, s.78). Anaxagoras ise âlemde önce karmaşanın olduğunu ve onun kurucusunun da nus olduğunu iddia etmiştir. Nus, âlemi belli bir hedefe ve belli bir gayeye göre

Turkish Studies

düzenlemiştir. Bu filozof, teleolojik görüşü ilk defa savunmuştur (Russel, 1987, c.I, s.155; Gökberk, 1961, s.34-36).

Eflatun ise âlemin ideler ve fenomenler dünyası olarak ikiye ayrıldığını ileri sürmüştür. İdeler âleminin, uyumlu ve düzenli bir kozmos özelliği gösterdiğini, buna karşın fenomenler âlemi de denilen görüngüler dünyasının ise sürekli değişim içinde bulunduğunu ve gelip geçici olan sonlu varlıklar âlemi olduğunu beyan etmiştir (Birand, 1987, s.56; Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.95).

Aristo, tabiattaki organik gelişmenin belli bir hedefe yönelen teleolojik bir oluşum olduğunu ileri sürmüştür. Bütün kuvvetler belli hedeflerle varlıkları etkilemişlerdir. Tabiattaki oluşumun, hedefi belli bir gelişme olduğunu kabul etmiştir. Aristo da tabiat hakkında teleolojik bir açıklama yapmıştır. Unsurlar âleminin üstünde bitkileri, hayvanları ve insanları kuşatan organik varlıklar âleminin yer aldığı ileri sürmüştür. Bitkilerin, sadece beslendiklerini belirten filozof, hayvanların ise hareket etmek ve hissetmek gibi kabiliyetleri olduğunu ifade etmiştir (Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.95; Birand, 1987, s.78-80; Öztürk, 1987, s.93-94; Gökberk, 1961, s.80-89; Hançerlioğlu, 1963, s.50-54).

Stoalılar âlemi, bütünlüğüyle bir organizmaya benzetmişlerdir. Âlemi birleştiren kuvvete, âlemin ruhu denmiştir. Bu ruh her yerde, toprağın altında, yerin üstünde, havada, gökyüzünde ve yıldızlar âleminde bulunur, onlara şekil verir ve tesir eder. Onlar buna logos derler. Âlemi birlikli ve düzenli kılan kanundur. Âlemde her şey birbirine bağımlıdır ve bütünle ilişkilidir. Yıldızların insan hayatı üzerinde etkileri vardır (Birand, 1987, s.100).

Plotinos, monoteist dinlerde olduğu gibi Tanrı'nın, âlemi hiçlikten yarattığını, her şeyin Tanrı'dan çıktığını ve ondan yayılarak geliştiğini söylemiştir. Dinî devir hıristiyanlık felsefesi âlemin, zamanın başlangıcında Tanrı tarafından ve yoktan yaratıldığı düşüncesini savunmuştur (Öztürk, 1987, s.97-104; Birand, 1987, s.124-130). Dinî devir felsefesinin, dinin kutsal metinlerine göre yapılan felsefe olduğu ifade edilmiştir. İncil'de âlem, insan, varlıklar ile gökyüzünün yaratılışı anlatılmıştır.

Orta Çağ felsefesinde kutsal metinlerin açıklaması yapılmıştır. Bu dinsel düşüncede çevre olgusu da tartışılmıştır. Bu çağda, yavaş yavaş ortaya çıkan keşif ve icatlar ile tabiatta el değmemiş yerlere insan ulaşmıştır. Buralarda, tabiat olabildiğince tahrip edilmiştir. Rönesans ve reform hareketleri, tabiatın daha da çok sömürülmesine neden olmuştur. Aydınlanma felsefesinde ise insan, yanlış algılanmış ve bu sebeple tabiat ve çevre bundan çok olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. 17'nci yüzyıldan sonraki felsefî sistemleri, ilk çağ felsefesine benzediğinden tekrara düşmemek için hariç tutulmuştur (Öztürk, 1987, s.150-200; Hançerlioğlu, 1963, s.100-201).

İslâm felsefesi, çevre olgusuyla alakalı konularda kimi açıklamalar yapmıştır. İslâm filozofları, dile getirdikleri felsefî görüş ve sistemlerinde genellikle ilk çağ filozoflarının görüşlerinden etkilenmişlerdir. Bu bağlamda ilk çağ filozoflarının görüşlerine değinildiğinden İslâm filozoflarının onlardan mülhem olan çevreyle ilgili görüşlerinin incelenmesi gerekli görülmüştür (Öztürk, 1987, s.97 ve 150).

1.6.3. Bazı ideolojilerde çevre

İdeoloji sözcüğü, köken olarak Yunan diline ait bir sözcüktür. Türkçeye ideoloji diye geçen bu ifadeye batı dillerinde ideology, ideolojié, doğuda ise fikriyat, ilm-i efkâr gibi adlar takılmıştır. Bu sözcüğü, kavram olarak ilk defa 1796'da Fransız filozofu Destuff de Tracy (1754-1836) kullanmıştır (Doğan, 1996, s.522. Karş. Sezal, 1981, s.69; Bolay, 1987, s.112; Cuber, c.X, s.39; Hançerlioğlu, 1976, c.III, 21-27; Arık, 1947, s.16-18).

İdeolojinin tanımlanmasında görüş birliği oluşmamıştır. Bu manada her ideolog, ideolojiye farklı manalar yüklemiş ve onu, bu manaları kriter olarak tarif etmiştir. Bu kavram, günlük hayatta ve sosyal bilimlerde oldukça fazla kullanılır olmuştur. Bu bağlamda ideoloji “dünyaya, topluma ve insanlara karşı olan duygu, düşünüş ve davranış şekillerinin toplamı” (Sezal, 1981, s.69; Bolay, 1987, s.113;) olarak tarif edilmiştir. Ya da ideoloji “kendi içinde bütünlüğü olan politik, ekonomik ve sosyal sistem düşüncesine sahip inanç, düşünce ve fikirler bütünü” (Cuber, c.X, s.39; Hançerlioğlu, 1976, c.III, 21-27) şeklinde tanımlanmıştır. TDK’da sözcüğe “siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükûmetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefî, dini, moral, estetik düşünceler bütünü” ([http://www.tdk.gov.tr/index.php? e.t.18.06.2017](http://www.tdk.gov.tr/index.php?e.t.18.06.2017)) açıklaması yapılmıştır.

Günümüz dünyasında gerek senkronik yani eş zamanlı gerek diyakronik yani art zamanlı olarak savunulan veya kimileri uygulanan çeşitli ideolojiler var olmuştur. Nitekim kimileri tarihe mal olmuştur, kimileri de çok uzun süre var olabilmıştır. Varlığını devam ettiren ideolojilerin çevre olgusuna bakış açılarının da bilinmesi, çok yararlı olacaktır. İdeolojilerin insanı etkilemesi, toplumca kabul edilmesi ve kitleleri harekete geçirmesi, gerçekleşen bir vakıa olmuştur. Uygulama alanı bulan ideolojilerin çevre olgusuna bakışlarına da kısmen değinilmiştir. Bu arada her ideolojinin çevre anlayışının olması da beklenmemiştir.

Darvinizm, nevilerin istihalesini, türlerin şekil değiştirmek ve seçkinleşmek yoluyla oluştuğunu iddia etmiştir. Darwin (Charles Darwin /1809-1882)’in bu görüşleri, Niçe (Friendrich Nietzsche / 1844-1900)’nin üstün insan anlayışı, esasında Gobina (Arthur de Gobineau/ 1816-1882)’nin üstün ırk nazariyesinin oluşmasına neden olmuştur (Hançerlioğlu, 1976, c.I, 269; Bolay, 1987, s.41). Onlar, çevrenin insan üzerinde egemen ve dominant bir karakterde olduğunu, çevresel şartların türlerin değişmesini sağladığını iddia etmişlerdir. Bu anlayışa göre doğadaki varlıklar, yaşamlarını sürdürmek ve nesillerini devam ettirmek için doğal ve çevresel şartlarla savaşmak zorunda bırakılmışlardır. Bu çatışmanın ardından da doğal seleksiyon oluşmuştur. Hatta Darwin, Türlerin Menşei adlı yapıtında doğal ayıklanmanın kurallarını bile vermiştir (Darwin, 1968, s.71; Hançerlioğlu, 1976, c.I, s.269). Bu ideolojinin çevreye sağlayacağı olumlu bir katkının varlığını dile getirmek, tamamen mümkün değildir. Zira doğada ne doğal bir ayıklanma ve ne de yaratıcısı olmayan bir doğanın varlığı söz konusu edilmiştir. Doğanın bir yaratıcı ve düzenleyişinin her zaman ve her yerde var olduğu, beyan edilmiştir.

Evelusyonizm ya da evrimcilikte tabiat, varlıklar, hayat, zihin, cemiyet gibi unsurların veraset ve yaşam kavgası içerisinde oldukları iddia edilmiştir. Onlar, bu kavgayla oluşan istihale sonucu varlıkların, mekanik ve zaruri doğal seçkinleşme kanunlarına tâbi olduklarını ileri sürmüşlerdir. Zaten onlar, evrimi canlı ve cansız tüm varlıkların esası kabul etmişlerdir (Darwin, s.130; Fenton, 1970, c.VI, s.330; Hançerlioğlu, 1976, c.III, s.106). Bu doktrin insanı, hayatı ve varlıkları açıklama konusunda kuvvetlilerin zayıflardan seçkinleşme sırasında dışladığını ileri sürmekle, varlıklardaki gayeliliğe ve onların yaratıcısına karşı dışlayıcı bir tavır sergilemiştir. Bu anlayışın da çevre olgusuna vereceği olumlu bir katkıdan söz edilmemiştir.

Fiksizm’de nevilerin sabit oldukları kabul edilmiştir. bu bağlamda varlıklar arası geçişler, reenkarnasyonlar, orfizmler veya tenasühler ile tekamüller tamamen reddedilmiştir. Onlara göre sabitlik teorisinin türlerin fertlere olan üstünlüğünden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu açıklamasıyla bu doktrin, gayeliliği veya finaliteyi kabul eden görüşe yaklaşmıştır (Bolay, 1987, s.96; Hançerlioğlu, 1976, c.II, s.166). Buna göre fiksizm doktrininin belli ölçülerde de olsa çevreye olumlu bir bakış açısı sergilediği söylenmiştir. Zira doğada bir düzen vardır ve belli gayeleri gerçekleştirmek için Allah tarafından oraya yerleştirilmiştir.

Finalizm/gayecilik, âlemde olan her hâdisenin, muayyen bir gayeye doğru geliştiğini, her varlığın bir gayeye göre meydana geldiğini, hiçbir hâdisenin boş yere ve geliş güzel oluşmadığını ve mutlaka bir gayesi olduğunu kabul etmiştir. Bu düşünce canlı varlıkların ancak, gayelilikle anlaşılabilceğini savunmuştur. Finalizm taraftarları, uzviyetin kendini düzenlemesi, tamir etmesi, fonksiyonlar arasında birebir bağlılığın olması, birbirlerine tesir etmesi ve birbirlerine yardım etmesinin ancak gayelilikle açıklanabileceğini ve anlaşılabilceğini ileri sürmüşlerdir. Onlar, varlıklarda haricî ve dâhilî olmak üzere iki tür amaçlılık olduğunu da ifade etmişlerdir. Bu bağlamda haricî finalizm, bütün varlıkların kâinattaki umumi bir plân ve ahengi temin etmek maksadıyla mevcut olduklarını ve bu gayeye göre hareket ettiklerini ifade etmek için belirlenmiştir. Dâhilî finalizm ise canlı varlıklardaki her uzvun belirli bir istikamete yönelik gayesi olduğunu, uzuvlar arasında bir ahenk ve dayanışmanın bulunduğunu kabul etmek için kurgulanmıştır (Hançerlioğlu, 1976, c.II, 67; Bolay, 1987, s.96-98).

Kreasyonizm/yaratıcılık, Allah'ın bütün kâinatı ve her çeşit varlığı yoktan yarattığını, onları tanzim ve idare ettiğini kabul eden inanç sistemine denilmiştir. Yaratıcılık, Carolous Linnaeus ile Aggasiz'in fikirlerini ifade etmek için kurgulanmıştır. Onlar, bitkileri, hayvanları ve bunların nevilerini tabiatüstü kaynağa dayandırmışlardır (Bolay, 1987, s.140-141; Hançerlioğlu, 1976, c.IV, s.97). Bu bağlamda yaratıcılık, tabiata ve çevre olgusuna Tanrı merkezli bir yaklaşım sergilemiştir. Bu aynı zamanda Kurân'ın da üzerinde çokça durduğu bir mevzu olarak değerlendirilmiştir.

Lamarkizm, bir ideoloji olarak çevre olgusuyla da ilgili kimi görüşlere sahip olmuştur. Bu ideoloji, ferdin çevrenin tesirinde kaldığını, bu tesirle yavaşça değiştiğini, kimi organlarının değişikliğe uğradığını, kimilerinin ise yok olduğunu ileri sürmüştür. Yine bu ideoloji, insana çevresinden gelen tesirlerin verasetle bir nesilden diğerine geçtiğini, bu etkilerin bitkilerde doğrudan, hayvanlarda ise dolayısıyla olduğunu, ihtiyaçları çevrenin tayin ettiğini, alışkanlık doğurduğunu ve fonksiyonun organı yarattığını da ileri sürmüştür (Hançerlioğlu, 1976, c.IV, s.6 ve 7; Bolay, 1987, s.144). Bu ideolojinin çevreyi yanlış algıladığı, dile getirdiği düşüncelerden kolayca anlaşılabilmiştir.

Marksizm'de asıl gerçeğin madde olduğu beyan edilmiştir. Madde, diyalektik² hareketiyle atomdan moleküle, ondan canlı hücreye, ondan bitkiye, ondan hayvana, ondan insana, ondan cemiyete doğru bir ilerleme göstermiştir. Bu vetirede de madde, gelişip mükemmelleşmiştir. Canlılar, maddenin diyalektik adımları sonucunda oluşmuştur. Maddenin mahsulleri olarak bu ilerlemeyle şuur, insan, cemiyet ve tarih meydana gelmiştir (Thomas, 1970, c.XVII, s.461; Bolay, 1987, s.160). Bu sistemin çevreye karşı ruhsuz ve kör bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Bu ideolojinin bir zamanlar uygulandığı alanlarda insanlara ve tabiata verdiği tahribatı hatırlatmak, çevreye ne kadar değer (!) attettiklerinin canlı bir şahidi olarak hala zihinlerde canlılığı ve tazeliğini korumaktadır.

Mekanizm, âlemi makineye benzetmekten doğmuş bir ideolojidir. Bu ideoloji fiziksel olayları, mekân unsuruyla ve mekânda yer değiştirmelerle izah etmektedir (Bolay, 1987, s.170; Hançerlioğlu, 1976, c.IV, s.122). Bunun, çevre olgusuna dair olumlu bir açıklama getirdiğini söylemek mümkün değildir. Zira bunda her şey maddeye veya mekâna bağlanmıştır. Hatta kâinatta herhangi bir aşkınlığa bile yer verilmemiştir.

Naturizm'de de çevre olgusuna temas edilmiştir. Bu ideoloji, içtimai müesseseler olmak üzere yaşam, yiyecek ve giyecek konularında tabiata dönülmesini ve onun, en uygun hâle getirilmesini savunan olan bir ideolojidir (Hançerlioğlu, 1976, c.IV, s.225; Bolay, 1987, s.188). Bu bağlamda bu ideolojinin çevreye ve varlıklara karşı saygılı bir tutum içerisinde olduğu söylenmiştir.

² Diyalektik, dış dünya ile insan düşüncesinin hareketlerini belirleyen yasalar bilimi olarak tanımlanmıştır. Başka bir ifadeyle gerçekliği ve onun çelişmelerini incelemeye yarayan ve bu çelişmeleri aşmayı sağlayan yolları aramayı öngören akıl yürütme yöntemi olarak da tanımlanmıştır (<http://www.tdk.gov.tr/index.php> e.t: 03.09.2017).

Transformizm’de hayvanlar ile bitkilerin zaman içinde değiştiği, istihâleye tâbi olduğu, intibakla yeni nevileri oluşturduğu, mevcut nevelerin intikal ettiği ve bunların, kimi iptidai tiplerden ayrılarak çoğaldığı iddia edilmiştir. Buna göre uzviyetlerin, veraset ile çevreye intibakın tesiri altında olduğu ve türlerin yaratılmış olduğu fikrinin reddedildiği beyan edilmiştir. Bu ideolojiye göre mevcut hayatın diğer bir hayattan meydana geldiği, bugünkü varlıkların jeolojik devirlerde yaşayan varlıklardan geçiş yoluyla türediği ileri sürülmüştür (Bolay, 1987, s.278 ve 279). Bu ideolojinin de çevreye olumlu bir bakış açısı getirmediği, iddia ve söylemlerinden net olarak anlaşılmıştır.

SONUÇ

Dinler, felsefi düşünceler ve ideolojilerin çevre telakkilerinin anlatıldığı bu çalışmada elbette bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Zira burada genel manada çevre olgusu tüm detaylarıyla irdelenmiştir. Ayrıca mesele, dinler bağlamında da tetkik edilmiştir. Bu sonuçlar, dört maddede özetlenmiştir.

İlkin, genel manada çevre olgusu, insanlığın gündemine 20’nci yüzyılda girmiştir. Çünkü evren, insan davranışları sonucunda bu yüzyılda uluslararası ölçekte sos vermiştir. Bu mesele, bilim olarak da insanlığın gündemine yine aynı asırda gelmiştir. Bu, çevre sorunlarının geçmiş asırlarda olmadığı anlamında ifade edilmemiştir. Zira eski dönemlerdeki çevresel sorunlar, ya yerel düzeyde kalmış ya da bölgesel anlamda kendilerini göstermiştir. Kurân’da veya diğer kutsal kitaplarda sözü edilen Nuf tufanı ve Arim seli ile elçilere inanmayan bazı toplumların, ülkeleri, malları, mülkleri, hayvanları ve çevreleriyle kendilerinin yok edilmesi vakıaları da aslında birer çevre felaketi olarak alınmıştır.

İkinci olarak büyük dinler, temelde çevreye karşılı saygılı bir tavır sergilemişlerdir. Bu dinler, daha sonradan insan eliyle tahrif edildiği için diğer mesajlara ilave olarak çevreye ilgili olumlu tutum ve söylemlerde beraberinde bozulmuştur. Bu manada sadece İslam dini, safiyetini bozmadığı için hem teori hem de pratikteki eylem ve söylemleriyle hala varlığını sürdürmektedir. Yahudilik ve hıristiyanlık dinlerinde de çevreye karşı kısmen bir duyarlılık olsa da bugünkü halleriyle çevre olgusunda olumlu bir eylem ve söylemde olmadıkları çok net ortadadır. Özellikle hıristiyanlık ve kilise, insanın tabiata bakışının olumsuz olmasında başat bir rol üstlenmiş ve bu yüzden ekologlar tarafından amansızca eleştirilmiştir. Ayrıca gerek hıristiyanlar ve gerekse yahudiler, dünya düzleminde çıkardıkları savaşlarla çevreye ve ekosisteme çok zarar vermişlerdir. Bundan başka insan eliyle kurulup evrensel bir kimlik kazanmış âlemşümul dinlerden de söz edilmiştir. Bunların içerisinden en çok çevreye alakalı olanının budizm olduğu beyan edilmiştir. Hatta bu dinin, esasen ekolojik bir din ya da dinsel bir ekoloji olduğu bile ifade edilmiştir. Fakat çevreye duyarlı bu Budist rahipler, Arakanlı müslümanları gördükleri zaman ne çevreye saygı ne de insana saygı akıllarına gelmektedir. Bu açıdan bu din ve diğerleriyle ilgili yapılan açıklamalarda oldukça fazla abartı ve aldatma söz konusudur.

Üçüncü olarak felsefi düşüncelerde de çevre olgusuna duyarlı olanların olduğu belirtilmiştir. Bazılarının ise çevre olgusunu hiç de önemsemedikleri, dile getirdikleri düşünce ve yazdıkları eserlerde çok rahatlıkla görülebilmemiştir. Felsefi düşüncelerden bazıları, dile getirdikleri düşünce ve beyan ettikleri görüşlerinde çevreyi ve ekosistemi önemsemedikleri rahatlıkla görülebilmektedir. İlk çağ felsefelerinde tabiata hep büyük bir saygıyla yaklaşılmıştır. Orta çağ felsefelerinde ise dini konular felsefi planda açıklandığı için ekosisteme ve çevreye karşı oldukça tutarlı bir tavır sergilenmiştir. Fakat aydınlanma felsefesi ve beraberinde gelişen Kartezyen anlayış, tüm felsefi sistemi altüst etmiş ve artık bu çağda felsefe tamamen tabiatla bir savaşın içinde kendini bulmuştur. Bu, hem dünya hem de insanlık için hiç de hayırlı bir gelişme olmamıştır. Bugünkü çevre krizlerinin temelinde aydınlanma felsefesinin evren ve varlıklar hakkındaki yanlış tasavvurundan neşet etmiştir. Fakat insanlık, henüz bunu anlayabilmiş bile değildir.

Dördüncü olarak ideolojiler de çevre olgusuna karşı kısmen olumlu kısmen olumsuz bir eylem ve söylem içerisinde olmuşlardır. Bunların arasından çevreye ve ekosisteme en çok zararı veren ideolojiler de olmuştur. Buna karşılık, çevreyle ve ekosistemle birlik ve bütünlük içerisinde olmayı eylem ve tutumlarıyla savunan ideolojiler de olmuştur. İdeolojileri uğruna ülkeleri ve tabiatı yakıp yıkan tiranlardan bu dünya çok çekmiştir. Bu cephede de tabiatı hoyratça kullanma ile onu tanrının bir emaneti olarak görme anlayışlarının savaşı bütünüyle sürmektedir.

KAYNAKÇA

- Akıncı, M. (1996). Türk Çevre Hukuku, Kocaeli Kitap Kulübü: İzmit.
- Altuğ, F. (1990). Çevre Sorunları, Bursa: Uludağ Üniv. Güçlendirme Vakfı.
- Arık, R. (1947). İdeal ve İdeoloji, İstanbul: Kurtuluş.
- Aydın, H. (1987). Yaratılış ve Gayelilik, Ankara: DİB.
- Batchelor, M. ve Brown, K. (1997). Budizm ve Ekoloji, İstanbul: İğdaş.
- Bayraktar, M. (1992). İslâm ve Ekoloji, Ankara: DİB.
- Berkes, F. ve Kışlalıoğlu, M. (1993). Çevre ve Ekoloji, Ankara: Remzi.
- Birand, K. (1987). İlkçağ Felsefesi Tarihi, Ankara: AÜİF.
- Bolay, S. (1987). Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara: Akçağ.
- Breuilly, E. ve Palmer, M. (1997). Hristiyanlık ve Ekoloji, İstanbul: İğdaş.
- Canatan, K. (1998). Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplânı, ?: Sözleşme Dergisi.
- Capra, F. (1996). Kâinata Mensup Olmak, İstanbul: İnsan.
- Capra, F. (1996). Yeni Bir Düşünce, İstanbul: İz.
- Çepel, N. (1982). Ekoloji Terimleri Sözlüğü, İstanbul: İÜOF.
- Dales, J. (2000) Çevre Sorunlarının Hukuki ve Ekonomik Temelleri, İstanbul: Alaş Basım.
- Doğan, M. (1996). Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: İz.
- Fenton, C. (1970). "Evolution", ?: WBE.
- Geldiay, R. ve Kocataş, A. (1975). Genel Ekoloji, Bornova: Ege Üniversitesi
- Gökberk, M. (1961). Felsefe Tarihi, İstanbul: İÜEF.
- Görmez, K. (1997). Çevre Sorunları ve Türkiye, Ankara: Gazi.
- Görmez, K. ve Göka, E. (1993). Çevre ve Çocuk, İstanbul: Çocuk Vakfı.
- Guénon, R. (1989). İslâm Maneviyatı ve Taoculuğa Toplubakış, İstanbul: 1989.
- Günay, M. (1998). Çevrem ve Ben, İstanbul: Türdav.
- Gündüz, T. (1994). Çevre Sorunları, Ankara: Bilge.
- Gürsel, D. (1989). Çevresizsiniz, İstanbul: İnsan.
- Hançerlioğlu, O. (1976). Felsefe Ansiklopedisi (I-V), İstanbul: Remzi.
- Hançerlioğlu, O. (1963). Düşünce Tarihi, İstanbul: Varlık.

- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (1994). *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, İstanbul: Remzi.
- Kılıç, R. (1996). *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara: TDVY.
- Mengüşoğlu, T. (1979). *İnsan ve Hayvan-Dünya ve Çevre*, İstanbul: İÜEDF.
- Mengüşoğlu, T. (1958). *Felsefeye Giriş*, İstanbul: İÜEF.
- Mevdûdî, E. (1993). *Kurân'a Göre Dört Terim*, İstanbul: Beyan.
- Muslu, Y. (1987). *Ekoloji*, İstanbul: Yeni Asya.
- Müezzinoğlu, A. (1987). *Hava Kirliliği ve Kontrolü*, İzmir: DEÜMMF.
- Nasr, H. (1982). *İnsan ve Kâinat*, İstanbul: Yeryüzü.
- Özdek, Y. (1993). *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, Ankara: TOAİE.
- Özdemir, İ. ve Yükselmiş, M. (1995). *Çevre Sorunları ve İslâm*, Ankara: DİB.
- Özdemir, İ. (1997). *Çevre ve Din*, Ankara: Çevre Bakanlığı.
- Özer, A. (trs). *Çevre Sorunlarına Giriş*, (yrs): ABİS.
- Öztan, Y. (1985). *Çevre Kirlenmesi*, Trabzon: KTÜOF.
- Öztürk, H. (1987). *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Ankara: Ülke.
- Porritt, J. (1989). *Yeşil Politika*, İstanbul: Ayrıntı.
- Prime, R. (1997). *Hinduizm ve Ekoloji*, İstanbul: İgdaş.
- Rose, A. (1997). *Yahudilik ve Ekoloji*, İstanbul: İgdaş.
- Russel, B. (1987). *Batı Felsefesi Tarihi (I-III)*, İstanbul: Say.
- Ryon, J. (1963). *Studies in Philosophy and The History of Philosophy*, USA: Cua Press.
- Sezal, İ. (1981). *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, Ankara: Birlik.
- Sırtlı, A. (1984). *Çevre Kirliliği ve Orman*, Ankara: OMO.
- Thomas, N. (1970). "Communism", ?: WBE.
- Taplamacıoğlu, M. (1966). *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara: Güneş.
- Tümer, G. ve Küçük, A. (1993). *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak.
- Uslu, İ. (1995). *Çevre Sorunları*, İstanbul: İnsan.
- Ünlü, H. (1991). *Yerel Yönetim ve Çevre*, İstanbul: Kent.
- Yıldırım, F. (1992). *Çevre Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kent.
- Yurdaydın, H. ve Dağ, M. (1978). *Dinler Tarihi*, Ankara: Gündüz.